

NÜZÛL SÜRECİ BAĞLAMINDA HAC ÂYETLERİNİN TAHLİLİ*

ANALYSIS OF THE VERSES OF HAJJ IN THE CONTEXT OF THE REVELATION PROCESS

Geliş Tarihi: 27.12.2023 Kabul Tarihi: 01.06.2023

✉ ENVER POLATOĞLU

DR.

DİB

DIYARBAKIR/BİSMİL İLÇE MÜFTÜSÜ

orcid.org/0009-0007-8322-6118

epolatoglu@hotmail.com

ÖZ

İnsan hayatını derinden etkileyen ve âhiretin provası niteliğinde olan hac, Kur'an-ı Kerim'de üzerinde önemle durulan evrensel bir ibadettir. Geniş katılımlı ve organizeli bir kitle tarafından yerine getirilen bu ibadet, pek çok yönüyle ele alınıp değerlendirilebilecek özelliklere sahiptir. Hac ile ilgili âyetler geniş zamana yayılarak tedrici bir metotla nazil olmuş, farz kılınması ise Müslümanların stratejik açıdan üstünlük sağladıkları Medine döneminde gerçekleşmiştir. Bu alanda müstakil çalışmalar yapılmış, hac konusundaki fikhî mevzular derinlemesine incelenmiş, konunun sosyolojik ve psikolojik boyutlarını tahlil etmeye yönelik eserler ortaya konmuştur. Burada ise Kur'an'daki hac âyetleri tespit edilerek indikleri ortam, şartlar ve süreç dikkate alınmak suretiyle Kur'an merkezli bir araştırma yapılması hedeflenmiştir. Araştırmamızda Mekki ve Medeni âyetler ayrı ayrı başlıklar altında kronolojik bir tahlile tabi tutulmuş, hac ile ilgili âyetlerin nüzül süreçleri dikkate alınarak başta tefsir kaynakları olmak üzere temel kaynaklardan hareketle bazı tespitler yapılmış ve konu sistematik bir bakış açısıyla incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an-ı Kerim, Hac, Âyet, Nüzül.

ABSTRACT

Hajj, which deeply affects human life and is a rehearsal for the hereafter, is a universal worship that is emphasized in the Qur'an. The worship, which is performed by a large and organized mass, is of a nature that can be handled and evaluated in many aspects. The verses related to hajj were revealed gradually over a long period of time, and hajj became obligatory during the Madinah period when the Muslims had gained strategic superiority. Separate studies have been conducted in this field, jurisprudential issues on hajj have been examined in depth, and works have been produced to analyze the sociological and psychological dimensions of the subject. Here, on the other hand, it is aimed to conduct a Qur'an-centered research by identifying the verses of hajj in the Qur'an and taking into account the environment, conditions and process in which they were revealed. In our research, the Makki verses and the Madani verses have been subjected to a chronological analysis under separate headings, some conclusions have been made based on the main sources, especially the sources of tafsir, and the subject has been examined from a systematic point of view, taking into account the process of occurrence of the verses related to hajj.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Hajj, Verse, Revelation.

SUMMARY

Hajj, which is emphasized by the Holy Qur'an, is performed by a very comprehensive and organized mass within an annual program. Hajj acts as an important bridge between the life of the world and the life of the hereafter and imposes very important responsibilities on people. There are a significant number of verses in the Qur'an that directly or indirectly mention the wisdom of hajj worship, its performance, the forbidden months, the Ka'bah and other places, the time of hajj, the prohibitions of ihram, qurbani and other issues related to hajj.

It is generally accepted that the verses that were revealed before the Hijrah are Makki, while those that were revealed after the Hijrah are Madani. In the verses about hajj that were revealed during the Makkan period, the emphasis on time and place was mostly emphasized, the universality of the worship was emphasized by telling the story of Prophet Abraham's pilgrimage, and a gradual method was followed in this process to ensure that the worship in question became ingrained in the minds of Muslim individuals. Hajj, which Prophet Abraham taught to humanity, continued until our Prophet. In particular, the fact that the concept of hajj appears as a *marifa* in the Qur'an indicates that it is a known and practiced worship. However, as a result of idolatry and tribalism, some interventions were made by the polytheists and elements of shirk were included. With the revelation of the Qur'an, hajj was restored to its authentic form.

The verses related to the practice of hajj are mostly Madani, and the institutionalization of the worship took place during this period. In a period of about ten years, the verses in the Madani surahs mostly drew attention to the essence and principles of hajj. As a result of the successive revelations on the subject, Muslims underwent a process of intellectual and strategic maturation. In this period, the verses on the change of qiblah were revealed first and the Ka'bah became the intended direction.

Some idols were placed by the polytheists on Safa and Marwah, which are of great symbolic value, and the Muslims thought that this situation harmed the authenticity of worship and asked questions to the Prophet. In the Qur'an, it is declared that Safa and Marwah are among the signs of Allah (His religion) and that there is no need for doubt about worshipping here. The Qur'an draws attention to the new responsibilities that come with being

prevented from hajj and ‘umrah and explains how to complete the incomplete hajj and ‘umrah. In this period, although ‘umrah was being practiced, hajj had not yet been made obligatory, but the framework of worship was made more clear by warning Muslims against possible risks. The spirit of cooperation and solidarity between people was preserved through fidyah and sadaqah, and the importance of individual financial responsibilities was emphasized. In addition, the verses express the mistakes of the Jahiliyya society and command to behave in accordance with the glory of Masjid al-Haram. As a matter of fact, the Jahiliyyah people who visited the Ka’bah during this period were whistling and clapping their hands, causing a great noise pollution in the Baytullah. With the advent of Islam, some of the customs and rituals from the Jahiliyyah period were abolished and the foundations of the tawheed belief were strengthened. Thus, by creating an environment befitting the dignity of the Ka’bah, Muslims rose to a dominant position that set the rules in political and religious terms. The verses on hajj were revealed in a gradual manner, and it became obligatory during the Madinan period when the Muslims gained strategic superiority. In the 9th year Hijri, the Muslims began to prepare for the pilgrimage with the 97th verse of Al-Imran, which declared that the pilgrimage was obligatory. In this period, the verse that declared the time of hajj and drew attention to the issues that harm its spirit were revealed, and accordingly, people in ihram were ordered to refrain from all kinds of negative words and behaviors. In the 9th year Hijri, Abu Bakr was first appointed as the commander of hajj in charge of a small number of people, and with the provision of infrastructure and information, the Prophet (saw) performed the Farewell hajj in the following year with a large crowd. The decisive sanctions regarding the prohibitions of ihram were revealed during the Prophet’s pilgrimage, and Muslims who held power and authority were commanded not to indulge in anger and revenge and to act in accordance with the dignity of the Ka’bah. In the last step, permanent measures were taken to protect the dignity of the Ka’bah within the framework of certain principles..

GİRİŞ

İslâm'ın ana esaslarından olan hac, tavaf, sa'y, vakfe gibi kulluğun zirvesini oluşturan evrensel ilkeler bakımından eşsiz bir ibadettir. Haccın ayrıntılı hali ve sistematik şekli İbrâhim peygambere dayanmakla beraber¹ Kâbe ve tavaf ibadetinin temeli esas itibarıyla Hz. Âdem'e kadar uzanmaktadır.² Hac ifadesinin Kur'ân-ı Kerîm'de "el-hac",³ "hiccü'l-beyt",⁴ "el-hâc" (hacılar)⁵ şeklinde marife olarak bulunması, haccın bilinen köklü ve kadim bir tarihe sahip olduğunu göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi bir sûrede hacca dair konular yer almaktadır. Tespit ettiğimiz kadarıyla direkt veya dolaylı yoldan haccın hikmeti, şekli, zamanı, mekânları, Mekke'nin ve Kâbe'nin tarihçesi, kurban, ihram yasakları gibi konulardan bahseden ortalama yetmiş kadar âyet bulunmaktadır. Hz. İsmail'in kurban hadisesiyle ilgili âyet-i kerîmeleri de dâhil ettiğimizde sayı daha da yükselmektedir. Ayrıca Kur'an'da müstakil olarak Hac isminde bir sûre bulunmaktadır.

Şehirlerin anası,⁶ mübarek,⁷ harem (saygın),⁸ yemin edilen,⁹ güvenli, emin ve bereketli¹⁰ bir şehir olan Mekke,

* Bu çalışma 2021 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Veysel Güllüce danışmanlığında tamamlanan "Kur'an'da Hac" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

¹ *Kur'an Yolu* (Erişim 16 Mayıs 2022), el-Hac 22/27-29.

² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (b.y.: Dâru'l-Hicr, 2001), 6/19-25; Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, thk. Rüşdi Salih (Beyrût: Dâru'l-Endülüs, ts.), 1/37-42.

³ Bk. el-Bakara 2/189, 196, 197; et-Tevbe 9/3; el-Hac 22/27.

⁴ Âl-i İmrân 3/97.

⁵ et-Tevbe 9/19.

⁶ el-En'âm 6/92; eş-Şûrâ 42/7.

⁷ Âl-i İmrân 3/96; el-İsrâ 17/1.

⁸ en-Neml 27/91; el-Kasas 28/57.

⁹ el-Beled 90/1; et-Tîn 95/3.

¹⁰ el-Bakara 2/125-126, 191-192; Âl-i İmrân 3/97; İbrâhim 14/35; en-Neml 27/91; el-Kasas 28/57; et-Tîn 95/3.

haccın merkezidir. Bu mekân Hz. İbrâhim'in duasına¹¹ müstehak olmuş, yeryüzünde ibadet için kurulup hürmete mazhar olan ilk ev, yani Kâbe'nin bulunduğu yerdir.¹² Buna bağlı olarak Kâbe ve çevresinin maddî-manevî tüm günahlardan ve kirlerden arındırılıp tertemiz bir şekilde tutulması emredilmiş¹³ ve burada hac yapılması talimatı verilmiştir.¹⁴ Hz. İbrâhim döneminin sonrasında hac ibadetinin bir kısmı unutulup değişime uğradığından¹⁵, haccın realitede nasıl yerine getirileceği hususu vahiy yoluyla tespit edilmiş ve Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından Kur'an-Sünnet bütünlüğü içerisinde belli bir süreç dâhilinde ashâb-ı kirâma uygulamalı olarak öğretilmiştir.

Genel kabule göre hicretten önce nazil olan âyetler Mekkî, hicret sonrası nazil olanlar ise Medenîdir. Günümüzde mevcut olan Mushaf'taki sûreler, kronolojik olmaktan ziyade çoğunlukla uzunluk ölçülerine göre sıralanmış ve âyetlerin iniş tarihleri konusunda da ittifak oluşmamıştır. Ancak sayısal olarak sûrelerin büyük bir kısmının vahyin ilk dönemlerinde Mekke'de, geri kalanlarının ise hicretten sonra Medîne'de nâzil olduğunu söylemek mümkündür.¹⁶ Bu konuda bir ittifakın olmaması, Hz. Peygamber'in âyetlerin indiği tarih ve ortam hakkında doğrudan özel bir bildirimimin olmamasına bağlanabilir.¹⁷ Kaynaklarda âyet ve sûrelerin mevcut Mushaf'taki dizilişlerinin tevkîfî, yani Hz. Peygamber'in belirlemesiyle mi yoksa daha sonra sahâbenin ichtihadıyla mı oluştuğu konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.¹⁸ Bu tartışmalara girilmeden çalışmamızda hac konusundaki âyetler iniş süreçleri bağlamında hicret esas alınarak "Mekkî Olan Hac Âyetlerinin Tahlili" ve "Medenî Olan Hac Âyetlerinin Tahlili" şeklinde iki ana başlık altında incelenecektir.

¹¹ el-Bakara 2/127-128; İbrâhim 14/35-37.

¹² Âl-i İmrân 3/96; İbrâhim 14/37.

¹³ el-Bakara 2/125; el-Hac 22/26.

¹⁴ Âl-i İmrân 3/97; el-Hac 22/27-29.

¹⁵ İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim'de Hac", *DİB Aylık Dergi* 9 (102-103), 1970, 361-362.

¹⁶ Bk. Celâleddin b. Abdirrahman es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebû'l Fadl İbrâhîm (Mısır: el-Heyetü'l-Misriyye, 1974), 1/37-41.

¹⁷ Ebû Abdillâh Bedrüddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebû Fadl İbrâhîm (Beyrût: Dâru'l-M'arife, 1431), 191-192.

¹⁸ Konuya ilişkin rivayetler bağlamında gerek İslâm geleneğinde ve gerekse batılı kaynaklarda yere alan farklı yaklaşımların değerlendirilmesi hakkında geniş bilgi için bk. Esra Gözeler, *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Reblu'l-evvel-4 Reblu'l-evvel Arası)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009), 63-153.

1. Mekkî Olan Hac Âyetlerinin Tahlili

Ahkâm âyetleri genel olarak Medîne döneminde inmiştir. Haccın uygulamasıyla ilgili âyetler çoğunlukla Medenî olup, hac ibadetinin kurumsallaşması da bu dönemde gerçekleşmiştir. Mekke döneminde genel anlamda haccın zaman ve mekân boyutuna dikkat çekilmiştir. Buna göre Mekke döneminde¹⁹ inen âyetleri zaman ve mekân bağlamında, nüzul süreçleri dikkate alınarak bu başlık altında değerlendireceğiz.

Haccın zamanına dikkat çeken Fecr Sûresi Mekkî olup, nüzûlü itibarıyla onuncu, mushaftaki dizilişi itibarıyla 89. sıradadır.²⁰ Sûrede günün ağarmasına, on geceye, çift güne, tek güne, geçip giden geceye yemin edilmektedir.²¹ Fecr Sûresinde yemin edilen zamanlar dönemin insanları tarafından da bilinen haccın ve Mekke'nin önemli günleridir.²² Âyetteki "fecr" kelimesiyle kastedilen kurbanın birinci günü veya Zilhicce ayının ilk günüdür. "On gece"den maksat Zilhiccenin ilk on gecesidir.²³ "Tek gün" Zilhicce ayının dokuzuncu günü yani Arefe günü, "çift gün" ise Zilhicce ayının onuncu günüdür.²⁴ Özetle Fecr Sûresinde genellikle hac ile ilgili gün ve gecelerin önemi vurgulanmış, ancak dönemin muhatapları tarafından bilinen ve uygulanmakta olan bir konu olduğundan, buna dair ayrıntıya girilmemiştir.

Mekke'nin kutsal bir şehir olduğuna dikkat çeken ve yeminle başlayan Tin Sûresi Mekke'de inmiş olup, nüzûlü itibarıyla 28. sıradadır.²⁵ Yüce Allah'ın bu şehri "emin" olarak nitelemesi, Kâbe'nin hürmetinden ve bu mekânın Hz. İbrâhim'in özel duasına²⁶ mazhar olmasındandır. Yine bu dö-

¹⁹ Batı'da yapılan kronolojik Kur'an çalışmalarından Theodor Nöldeke'nin "Geschichte des Qor'ân" adlı eserinde Mekke dönemi kendi arasında 3 dönem şeklinde tasnif edilmiştir. Bk. Gözeler, *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım*, 31, 120-124.

²⁰ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû'l-ḥadîs* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabî, 1383), 1/531.

²¹ el-Fecr 89/1-4.

²² Ali Akpınar, "Kur'an Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler", *Marife Dergisi* 3/1 (2003), 92.

²³ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, h.1407), 4/746; Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî, *et-Tefsîrû'l-münîr* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1418), 30/222; "On gece" konusunda farklı görüşler için bk. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, thk. Seyyid İbn Abdulmaksûd b. Abdurrahîm (Beyrût: Dâru'l-Kutubil'l-İlmiyye, ts.), 6/264-247.

²⁴ Bk. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 6/264-247; Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi'l-tefsîr* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422), 4/437-438.

²⁵ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ḥadîs*, 2/163.

²⁶ el-Bakara 2/125-126.

nemde Mekke'de 29. sırada²⁷ nazil olan Kureyş Sûresinde²⁸ Allah (c.c.) Kâbe'yi bir ev olarak temsilen zatına nispet etmekte ve insanları ibadete çağırmaktadır. Kâbe'yi yıkmak üzere yola çıkan Ebrehe ve ordusunun Mekke yakınlarında helak edilmesiyle²⁹, kutsal bir yapı olarak Beytullah'ın korunması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca Mekke'ye yeminle başlayan Beled³⁰ ve şehrin güvenilirliğine dikkat çeken Ankebût sûreleri³¹ ile Mekke'nin şehirlerin anası³² ve saygın/dokunulmaz³³ olduğunu ilan eden âyetler de Mekkîdir.³⁴

Hz. İbrâhim ile ailesinin hikâyesini konu edinen İbrâhim Sûresi Mekkîdir.³⁵ Mushaf'ta on dördüncü, nüzûlü itibarıyla yetmiş ikinci sırada³⁶ bulunan sûrede Mekke'nin kuruluşuyla ilgili bilgiler verilmekte, Kâbe'nin Allah'ın evi olduğu hakikatine vurgu yapılmakta, putlar ve putperestlik anlayışı reddedilmektedir.

Hac konusunda önemli bilgiler ihtiva eden ve üzerinde durulması gereken sûrelerden biri de Hac Sûresidir. Sûrenin indiği yer konusunda farklı görüşler olmakla beraber, konu olarak hem Mekkî hem de Medenî âyetlere benzemektedir.³⁷ Sûrede geçen “*Ey insanlar!*”³⁸ şeklindeki hitaplar, secde âyetleri³⁹ ve müşriklerle ilgili ifadeler⁴⁰ onun Mekkî olma ihtimalini düşündürmektedir. Kurtubî (ö. 671/1272) İbn Abbas'tan (ö. 68/687) rivayetle sûrenin Mekkî olduğunu söyleyerek, sadece 19, 20 ve 21. âyetlerini Medenî kabul etmiştir.⁴¹ Zemahşerî (ö. 538/1143) ve Beyzâvî (ö. 685/1288) benzer bir görüşle sadece 19-24 arasındaki âyetleri Medenî kabul etmektedirler.⁴² Müfessir Derzeze (ö. 1984) de bazı âyetleri istisna ederek sûrenin

²⁷ Heyet, Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu* (Ankara: DİB Yayınları, 2006), 5/692.

²⁸ el-Kureyş 106/3.

²⁹ el-Fil 105/1-5.

³⁰ el-Beled 90/1.

³¹ el-Ankebût 29/67.

³² el-En'âm 6/92; eş-Şûrâ 42/7.

³³ en-Neml 27/91; el-Kasas 28/57.

³⁴ Kâdî Nasîrüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrût: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, 1418), 3/247, 5/313; Derzeze, *et-Tefsîrü'l-ħadîs*, 3/351.

³⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/39.

³⁶ Heyet, *Kur'an Yolu*, 3/300.

³⁷ Emin Işık, “Hac Sûresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/420.

³⁸ el-Hac 22/1, 5, 49, 73.

³⁹ el-Hac 22/18, 77.

⁴⁰ el-Hac 22/71, 73-74.

⁴¹ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1964), 12/25.

⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/141; Beyzâvî, *Envâru't-tenzil*, 4/64.

genel anlamda Mekki bir yapıda olduğunu ifade etmektedir.⁴³ Meseleye biraz daha farklı bakan Mevdûdî'ye (ö. 1979) göre Hac Sûresinin 25 ile 78 arasındaki âyetler hemen hicretin sonrasında Medine'de nazil olmuştur.⁴⁴ Buna göre yukarıdaki bilgiler ışığında Hac Sûresindeki bazı âyetlerin dışındaki diğer kısmının Mekki olduğunu söylemek mümkündür.

Hac Sûresindeki 25-37 arası âyetler ile 67. âyet hacdan bahsetmekte ve sûrede konuyla ilgili toplamda 14 âyet bulunmaktadır. Söz konusu âyetlerde hacdaki insanların eşit oldukları, onları Mescid-i Harâm'dan uzaklaştırmanın yanlışlığı vurgulanmaktadır. Ayrıca Hz. İbrâhim'e Beytullah'ın yerinin gösterildiği bildirilmekte ve bu mekânın her türlü kirden arındırılması gerektiği emredilmektedir.⁴⁵ Bu emirden sonra yüce Allah Hz. İbrâhim'e; *"İnsanlara hacca ilan et. İster yaya ister uzaklardan gelen yorgun argın develer üzerinde hacca gelsinler."*⁴⁶ hitabıyla çağrıda bulunmayı emretmiştir. Kimi kaynaklarda bu çağrının Hz. Muhammed'e (s.a.s.) yönelik olduğu yer olsa da⁴⁷, esasen Kur'an'daki bu emir Hz. İbrâhim'e yapılmaktadır. Bu durum hac ibadetinin İbrâhim (a.s.) zamanından itibaren farz olan⁴⁸ evrensel bir ibadet olduğuna ve Hz. Muhammed'in (s.a.s.) ümmeti için de ileride meşru hale geleceğine işaret etmektedir.⁴⁹

İbnü'l-Feres (ö. 597/1200) Hac Sûresindeki mezkur âyetten hareketle Hz. Peygamber'in hicret öncesinde iki defa haccettiğine dair görüşlere yer vermektedir.⁵⁰ Ancak Mekke'deki şartlar göz önünde bulundurulduğunda bu görüş hacın farz kılınmasıyla değil, Hz. İbrahim'in pratikte uygulanan sünnetine uymakla açıklanabilir. Taberî'nin (ö. 310/922) görüşüne göre Câhiliye çağında hac yolculuğu sadece yaya olarak yapılırdı. Yukarıdaki âyet hacca bineklerle de gidilebileceğini haber vermektedir.⁵¹

Hac Sûresindeki çağrıyla beraber Ebû Kubeys tepesine çıkan Hz. İbrâhim insanlara seslenerek onları hacca davet eder. İşte o gün bütün insanlar "Lebbeyk" diyerek parola niteliği taşıyan telbiye cümlesiyle bu çağrıya

⁴³ Derveze, *et-Tefsîrû'l-ḥadîs*, 6/8.

⁴⁴ Ebü'l-Alâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'an*, çev. Heyet (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 3/339.

⁴⁵ el-Hac 22/25-26.

⁴⁶ el-Hac 22/27.

⁴⁷ Muhammed b. Muhammed Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'aqli's-selîm* (Beyrût: Dâru İh-yâ't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 6/104.

⁴⁸ Zuhaylî, *et-Tefsîrû'l-münîr*, 17/197; Heyet, *Kur'an Yolu*, 1/304.

⁴⁹ Ömer Özsoy - İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2014), 341; Ayrıca bk. Mâverdi, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 4/18.

⁵⁰ Ebü Muhammed Abdulmun'im İbnü'l-Feres el-Endelûsi, *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Tâhâ b. Ali vd. (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2006), 3/298.

⁵¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/514.

karşılık verirler.⁵² Hac Sûresinin 28-29. âyetlerinde ise birtakım menfaatlere şahit olmak, kurbanlıkları putların değil, Allah'ın adıyla kesmek, günah kirlerinden arınmak, adakları yerine getirmek ve Beyt-i Atik'i (Kâbe'yi) ziyaret etmek üzere hac yapılması emredilmekte, kurbanlık olarak "behîme" ve "en'âm" kelimelerine dikkat çekilmekte⁵³ ve kirlerden arınmak anlamına gelen "tefes" (تَفَس) kelimesine vurgu yapılmaktadır.⁵⁴

Özetle Mekke döneminde daha çok harem bölgesinin önemine dikkat çekilmiş, Kâbe'nin şirkten arındırılması ve temiz tutulması emredilmiştir. Hac Sûresindeki "insanları hacca davet et" mesajıyla gerekli şartlar oluştuğunda haccın yapılacağı zamana hazırlık talimatı verilmiş ve tedrici bir metot izlenerek haccın zihinsel alt yapısı oluşturulmaya başlanmıştır.

2. Medenî Olan Hac Âyetlerinin Tahlili

Ahkâm âyetlerinin pek çoğu Medenî olduğu gibi, hac âyetlerinin bir kısmının yer aldığı Bakara, Âl-i İmrân, Mâide, Enfâl, Tevbe, Fetih gibi sûreler de Medenîdir.⁵⁵ Kur'an'ın en uzun ve konuları bakımından en yoğun sûresi olan Bakara, hicretin hemen ardından inmeye başlamış ve bu süreç uzun bir zamana yayılmıştır.⁵⁶ Bu nedenle Medîne dönemini inceleyen hac menâsiki açısından yoğunluklu olarak Bakara Sûresindeki âyetler dikkat çekmektedir. Özellikle İbrâhim (a.s.) ve ailesinin fedakârca çalışmaları neticesinde inşa edilen Kâbe'nin⁵⁷ kible olarak tespit edildiğini bildiren âyetler⁵⁸ ilk dönemde inmiştir. Mescid-i Aksâ'ya yönelerek ibadet

⁵² Kurtubî, *el-Câmi'*, 12/38; Zuhaylî, *et-Tefsîrü'l-münîr*, 17/192-194.

⁵³ Behîme (بِهِيْمَة), karada ve denizdeki tüm dört ayaklı canlıları ifade eden müphem bir kavram olduğundan, bu kavram en'am (انعام) kelimesi ile açıklanmıştır. En'am ise deve, sığır, keçi ve koyun türü hayvanlardır. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/153.

⁵⁴ Farklı görüşler olmakla beraber tercih edilen görüşlere göre tefes (تَفَس), ihramın üzerindeki kirlerin temizlenmesi, turnakların ve vücuttaki kılların kesilmesi, gusül alınması ve güzel kokular sürünmesi şeklindeki maddî-manevî temizliklerin yapılması anlamındadır. bk. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 4/20; Ebû'l-Hasan Ali b. İbrâhîm el-Kummî, *Tefsîrü'l-Kummî* (b.y.: Müessesetü'l-İmâmi'l-Mühtedî, 1435), 2/678; Burhânüddîn İbrâhîm b. Ferhûn el-Medenî, *İrşâdû's-sâlik ilâ efü'l-l-menâsik*, thk. Muhammed b. Hâdî (Riyâd: Mektebetü'l-Abîkân, 2002), 2/621; Muhammed Tâhîr İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984), 17/248-249.

⁵⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/43.

⁵⁶ Emin Işık, "Bakara Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/526; Bakara Sûresinin Medîne döneminde ilk inen sûre olması yönüyle farklı yaklaşımlar için bk. Gözeler, *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım*, 109-153.

⁵⁷ el-Hac 22/26.

⁵⁸ el-Bakara 2/144. Ayrıca bk. el-Bakara 2/148-150.

eden Yahudilerin⁵⁹ Hz. Peygamber'e (s.a.s.) karşı şımarık tutumları⁶⁰ neticesinde nübüvvetin ilk yıllarından itibaren yaklaşık 16-17 ay⁶¹ Mescid-i Aksâ'ya yönelip namaz kılan Müslümanlar; "*Seni şimdi tam olarak razı olacağın kibleye yöneltiyoruz.*"⁶² buyruğu ile Kâbe'ye yönelmeye başladılar. Kâbe'nin kible olmasıyla beraber hac mekânlarının önemi artmış ve hac ibadetinin zihinlerdeki yeri konusunda bir üst aşamaya geçilmiştir. Bu noktadan itibaren genel manada haccın meşru kılınma sürecine dair âyetler ele alınacak, Safâ-Merve'de sa'y, eksik kalan hac ve umrenin tamamlanması, hac ruhsatları, Mescid-i Harâm'a yaklaşımlar, haccın farz kılınması, haccın ruhuna zarar veren davranışlar ile diğer bazı konular başlıklar halinde incelenecektir.

2.1. Safâ-Merve İle İlgili Âyet

Haccın ahkâmı hususunda ilk olarak değerlendireceğimiz konulardan birisi Safâ-Merve konusudur. Hac farz kılınmadan önce Müslümanlar umre yapmaya devam etmekteydiler. Bu nedenle hem hac hem de umre için Safâ-Merve'de sa'y yapmak, Hz. Hâcer ve oğlu İsmâil'in yaşadıklarının sembolik bir provası niteliğiyle önem taşımaktadır. Hz. İbrâhim'den beri pratikte yerine getirilen hac ve umre, zamanla Câhiliye adetlerinin etkisiyle değişime uğramış, Kur'an'da; "*Kuşkusuz Safâ ve Merve, Allah'ın (dininin) nişanelerindedir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur...*"⁶³ buyurularak sa'y yapmanın önemine dikkat çekilmiştir.⁶⁴

Âyetin sebab-i nüzûlü konusunda İbn Abbas'a dayandırılan bir rivayete göre Safâ ve Merve tepelerinde isimleri İsâf ve Nâile olan birer put bulunmaktaydı.⁶⁵ Bunların işledikleri günahtan dolayı cezalandırıldıklarına, ibret amaçlı olarak teşhir edilip Safâ-Merve'ye konulduklarına ve zamanla taşlaşıp birer tapınma objesi haline dönüştürüldüklerine inanılmaktaydı. İslâm'ın gelmesiyle buradaki putlardan dolayı Müslümanlar Safâ ve Mer-

⁵⁹ Ahmet Güç, "Kible", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/365.

⁶⁰ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (b.y.: Dâru İbn Kesîr, 1414), 1/176.

⁶¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şahîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğa (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, el-Yemâme, 1987), "Salât", 31; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/148,158.

⁶² el-Bakara 2/144.

⁶³ el-Bakara 2/158.

⁶⁴ Bakara Süresindeki âyetlerin indiği dönemler hakkında bilgi için bk. Mehdi Bâzeran, *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, çev. Yasin Demirkıran – Melâ Muhammed Feyzullah (Ankara: Fecr Yayınevi, 1998), 129-135.

⁶⁵ Safâ mevkişinin müzekker, Merve'nin ise müennes olarak zikredilmesi buradaki putların cinsiyetleriyle alakalı bir yaklaşımdır. bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İs-hâk el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdülmelik Abdullah Dehîş (b.y.: Dâru'l-Hadr, 1414), 2/229.

ve'de sa'y yapma konusundaki çekincelerini dile getirdiler. Böylece Allah, Safâ ve Merve'nin dinin nişanelerinden olduğunu beyan etmiştir.⁶⁶ Başka bir rivayete göre Medineliler Müşellel isimli yerde bulunan Menât'ı ziyaret ettikten sonra Safâ-Merve'deki sa'yi günah olarak görürlerdi. Bunun için mezkur âyet inerek bu günaha girme vehmini ortadan kaldırmıştır.⁶⁷

Medenî olan âyetin hicretin hemen ardından indiğine dair görüşlerin yanında Hudeybiye'den sonra hicretin yedinci yılında indiği rivâyetleri de vardır.⁶⁸ Umre faaliyetlerinin şartlara bağlı olarak hicretin 6. yılından itibaren başladığını düşünürsek, Safâ-Merve konusuyla ilgili âyetin de bu süreçte inmesi kabul edilebilir bir yaklaşımdır. Müslümanlar Hudeybiye'ye varmadan önce umreden engelleneceklerini bilmiyorlardı. Kanaatimizce onlar ilk umre yolculuğu esnasında, İslâm'ın yapısına aykırı bir takım çağrışımara zemin hazırladığı ve Câhiliye çağının adetlerinden olduğu düşüncesiyle Hz. Peygamber'e (s.a.s.) genelde hac mekânları, özelde ise Safâ-Merve konusunda bazı sorular sormuşlardı. Bilinçli bir topluma dönüşmüş olan Müslümanların hac mekânlarını ziyaret ederlerken putlar sebebiyle kaygıya kapılmamaları gerektiği inen âyet-i kerîme ile beyan edilmiş ve zihinlerdeki bazı soru işaretleri bu şekilde giderilmiştir. Ayrıca bu konudaki âyetin beyanı, Mekke'de yaşayan ve hicret edememiş olan gizli Müslümanların sorunları için de bir cevaptır. Onlar şartlar gereği müşrik Mekkelilerle hac veya umre yaparlarken, putlara açıktan tepki vermekten kaçınmak suretiyle dikkat çekmemeye çalışıyorlardı. Böyle bir süreçte inen âyet-i kerîme ile sorun olarak görülen konulardan birisi hakkında rahatlatıcı bir çözüm üretilmiştir.

2.2. Haccın ve Umrenin Tamamlanmasını Emreden Âyet

Allah haccın insanlar arasında ilan edilmesini ve onların çeşitli imkânlarla kutsal beldeye gitmelerini emrederek⁶⁹ İbrâhim peygamber zamanındaki hacca atıfta bulunmuştur. Daha sonra Medine'de Hudeybiye sürecinde inen âyette; "*Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin. Engellenirseniz kolayınıza gelen bir kurban gönderin. Kurban, mahalline ulaşıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Fakat içinizden biri hasta ise veya başından bir rahatsızlığı varsa (tıraşını olup) oruç veya sadaka ya-*

⁶⁶ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed el-Nisâbüri el-Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân* (b.y.: Dâru'l-İslâh, 1992), 46; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 1/208; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/179; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2/229.

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/125; Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, thk. Ahmet Zeki Paşa (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye, 2000), 13; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*, 45; Zuhaylî, *et-Tefsîrü'l-münîr*, 2/48; Ahmet Önkâl, "Hazine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/143.

⁶⁸ Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 6/270; bk. Gözeler, *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım*, 109-153.

⁶⁹ el-Hac 22/27.

*hut kurban olarak bir fidiye ödesin. Güvenlikte olduğunuzda hacdan önce umre yapan kişi, gücünün elverdiği türden bir kurban kessin. Bulamayan ise hac sırasında üç gün, döndükten sonra da yedi gün yani tam on gün oruç tutmalıdır. Bu, ailesi Mescid-i Harâm civarında oturmayanlar içindir. Allah'ın buyruğuna saygılı olun ve bilin ki Allah'ın cezalandırması çok şiddetlidir.”*⁷⁰ buyurulmaktadır. Buradaki âyette hac menâsikinin eksik bırakılmayıp tamamlanması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bir sonraki başlıkta ele alınacağı gibi âyetin devamında hac/umre ibadetinin sınırları belirlenerek Müslümanlar hacca hazırlanmıştır. Âyette geçen “Allah için” ifadesi dikkat çekicidir. Nitekim ibadetler yalnızca Allah'ın rızasını kazanmak için yapılır. Bu sebeple tüm şartlarına uyularak hac ve umrenin kâmil bir şekilde ifâ edilmesi büyük önem taşımaktadır.⁷¹

Fahreddin Râzi (ö. 606/1210) âyetin anlamını, “haccın ve umrenin kâmil sıfatlarıyla yerine getirilmesi” şeklinde izah etmiştir.⁷² Nitekim âyetin Hudeybiye musalahasının olduğu hicrî 6. yılda indiği kabul edilmektedir.⁷³ Peygamberimiz (s.a.s.) ve ashâbı umre yapmak istedikleri halde yapılan anlaşma şartlarına bağlı olarak bir yıl sonra bunu gerçekleştirebilmişlerdir.⁷⁴

Zemahşerî'ye göre âyetteki emir, ibadeti tamamlamaya matuf olduğundan, hac ve umrenin söz konusu âyet ile meşru kılındığını iddia etmek doğru değildir.⁷⁵ Dolayısıyla burada hac veya umreye başlamış olan bir Müslümanın eksik kalan hac menâsikini ne şekilde tamamlamak gerektiği⁷⁶ anlatılmaktadır.

M. Reşit Rıza (ö. 1935) hac ve umre ibadetinin tamamlanmasını emreden âyet ile zahiri manada haccın ve umrenin eksiksiz yapılmasının, batini manada ise riya ve gösterişten uzak durulmasının kastedildiği görüşündedir.⁷⁷ İzzet Derveze'ye göre mezkur âyetten anlaşılan, hac ve umre ibadetini beraber yapmaktır.⁷⁸ Müfessirlerin bir kısmı ise konuya dair âyetin Hudeybiye antlaşmasından önce indiğini, buna bağlı olarak hac ve umrenin Hudeybiye'den önce meşruiyet kazandığını söylemişlerdir.⁷⁹ Şayet hac

⁷⁰ el-Bakara 2/196.

⁷¹ Muhammed Ali es-Sâbüni, *Safvetü'l-tefâsîr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1998), 1/115.

⁷² Ebû Abdillâh Fahreddin er-Râzi, *et-Tefsîrû'l-kebîr (Meşâitü'l-ğayb)* (Beyrût: Dâru'l-İhyâ'i-Turasi'l-'Arabî, 1420), 5/297.

⁷³ Zuhaylî, *et-Tefsîrû'l-münîr*, 2/197.

⁷⁴ Ebû Muhammed Abdulmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (b.y.: Turasu'l-İslâm, ts.), 2/316-318.

⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/238.

⁷⁶ Cerrahoğlu, “Kur'ân-ı Kerîm'de Hac”, 363.

⁷⁷ Muhammed Reşit Rıza, *Tefsîrû'l-menâr* (b.y.: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1990), 2/175-176.

⁷⁸ Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 6/341.

⁷⁹ Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 6/340-341.

daha önce farz kılınmış olsaydı, Hz. Peygamber ve ashâbı planlarını umre yerine farz olan hac için yaparlardı. Her ne kadar hac aylarında yolculuğa çıkılmış olsa da, bir yıl sonra tekrar yapılacak olan kazâ umresinden de anlaşıldığı gibi Allah Resûlü'nün planı umre yapmaktı. Hatta hac aylarında umre için yola çıkılması da ayrıca dikkat çekicidir. Henüz farz kılınmadığı halde âyette hac ve umrenin birlikte zikredilmesi, Câhiliye döneminde de varlığını devam ettiren hac uygulamalarına işaret etmektedir. Neticede Hz. İbrâhim'den beri hac ibadeti pratikte uygulanmaya devam etmekteydi. Her ne kadar Hudeybiye'de Müslümanların engellendikleri ibadet umre olsa da, yüce Kur'an mesajlarını bir olay veya olguya göre değil, evrensel ilkeler şeklinde belirlemiş olduğundan âyette hac ve umre birlikte zikredilmiştir.

Hudeybiye antlaşmasına göre tamamlanamayan umrenin bir yıl sonra ifâ edilmesi konusunda karara varılmış, burada yaşanan süreç hac menâsiki hakkında evrensel ilkelerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Anlam itibarıyla düşünüldüğünde âyet-i kerîmenin Müslümanların umre yapmaktan engellendikleri Hudeybiye antlaşmasından sonra indiğini kabul etmek, meselenin bütünlüğü açısından daha makul bir yaklaşımdır. Özetle âyet-i kerîmenin anlamına uygun olan, eksik kalan hac ve umrenin kâmil manada yerine getirilerek ihram sürecinin tamamlanmasıdır.

2.3. Hacdaki Ruhsatlarla İle İlgili Âyet

Önceki başlıkta kısmen değerlendirdiğimiz Bakara Sûresinin 196. âyetinin devamında yüce Allah hacdan engellenilmesi halinde kurban gönderilmesini, kurban yerine ulaşmadan tıraş yapılmamasını, hastalık sebebiyle tıraş olmak zorunda kalanın oruç, sadaka veya kurban yoluyla fidye ödemesini emretmekte; ayrıca hac öncesi umre yapanların da kurban kesmelerini, buna imkân bulamayanların ise oruç tutmaları gerektiğini bildirmektedir.

Hudeybiye sürecinde indiği kabul edilen yukarıdaki âyet-i kerîmede hac ve umre ile ilgili ihsar, hedy, mahil ve fidye gibi bazı kavramlar zikredilerek ruhsatlara dikkat çekilmekte, mazeret sebebiyle yapılamayan hac ibadetleri hatırlatılarak bireysel anlamda kişiye yüklenen mâlî sorumlulukların çerçevesi çizilmektedir. Bu kavramlar üzerinde kısaca durmak istiyoruz:

- İhsar (الإحصار), niyet edip ihrama giren kişinin düşmanlık, hastalık gibi sebeplerle hac/umre yapamamasıdır.⁸⁰ Şubat 2020 tarihinden itibaren Çin'in Vuhan bölgesinden tüm dünyaya yayılan Korona Virüs (Kovid-19) nedeniyle umre ibadetinin durdurulması ve niyet edip mikât bölgesini aşan bazı umrecilerin geri döndürülmesi, hastalıktan kaynaklı ihsar için önemli bir örnektir.

⁸⁰ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvî (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1412), 239.

- Hedy (الهدى), hacda kesilen kurbanın adıdır.⁸¹ Niyet edip ihrama giren ve belli sebeplerle hac veya umre ibadetini yapamayan kimsenin de ihramdan çıkabilmek için Mescid-i Harâm bölgesinde koyun, keçi, deve ve sığır cinsinden bir kurban kesmesi gerekmektedir.⁸²

- Mahil (محل) kelimesinin “mekân” ya da “zaman” anlamında olduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır. Ebû Hanîfe’ye (ö. 150/767) göre mahil mekân manasındadır. Dolayısıyla hacdan engellenen kişinin kurbanının harem bölgesinde kesilmesi gerekmektedir. İmam Mâlik (ö. 179/795) ve İmam Şâfiî’ye (ö. 204/820) göre ise mahil zaman anlamında olup kişi engellendiği yerde kurbanını keser.⁸³ Nitekim Hz. Muhammed (s.a.s.) as-hâbiyla Hudeybiye’de kurbanlarını kesmek suretiyle ihram sürecini tamamlamışlardır.⁸⁴

- Fidyeye (الغدية) bir bedel olup, mazeret sebebiyle hacda yerine getirilemeyen ibadetlerin karşılığında ödenir.⁸⁵ İhramlı bulunan hacı hastalığından dolayı tıraş olmak zorunda kalır ve ihramdan çıkarsa, oruç, sadaka veya kurban yoluyla fidye verir. Her ne kadar buradaki fidyenin cinsi Kur’an’da bildirilse de, miktarı konusunda bir açıklama yapılmamıştır. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Hudeybiye’de başındaki hastalık sebebiyle Kâb b. Ücre’ye tıraş olup ardından 3 gün oruç tutmasını, yahut 6 muhtaç kişiyi doyurmasını, ya da kurban kesmesini emrettiği⁸⁶ rivayet edilmiştir. Buna göre söz konusu hadis, Kur’an’da geçen fidyenin miktarını veya ölçüsünü açıklamıştır. Şii kaynaklarda ise orucun miktarı 6 gün, fidyenin diğer kısmı ise Hz. Peygamber’den (s.a.s.) gelen rivayete uygun olarak zikredilmektedir.⁸⁷

Bir Müslüman hac ile beraber umresini yapıp eşine yaklaşma, güzel koku sürünme gibi nimetlerden istifade etme imkânına kavuştuğunda bir küçükbaş kurban keser. Burada umre ile temettu’ haccı (önce umre sonra hac) ya da kıran haccı (tek ihram ile hem umre hem hac) yapanlar kastedilmektedir. Hem temettu’ ve hem de kıran yoluyla hac ile beraber umre ibadetini bir defada ifâ etme imkânı bulunduğu için, şükür mahiyetinde kurban kesmek gerekmektedir. Kurban kesme imkânı bulamayanlar ihramlıyken 3 gün, evlerine döndükten sonra da 7 gün olmak üzere toplamda 10 gün oruç tutmak durumundadırlar.⁸⁸

⁸¹ İsfahâni, *el-Müfredât*, 839.

⁸² Sâbüni, *Safvetü’l-tesfir*, 1/115.

⁸³ Ebü’l-Berekât en-Nesefî, *Medâriku’t-tenzil ve hakâiku’t-tevil* (Beyrût: Dâru’l-Kelîm et-Tayyib, 1998), 1/168; Heyet, *Kur’an Yolu*, 1/308.

⁸⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, 2/319.

⁸⁵ İsfahâni, *el-Müfredât*, 627.

⁸⁶ Buhârî, “Muhsar”, 5-8, “Merdâ”, 16, “Keffârât”, 1; Ebü’l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbüri, *el-Câmi’u’s-şâhih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.), “Hac”, 80-86.

⁸⁷ Kummî, *Tefsîrü’l-Kummî*, 1/106.

⁸⁸ Zuhaylî, *et-Tefsîrü’l-münîr*, 2/194.

Özetle bu başlık altında tahlil ettiğimiz âyet-i celilede hacdaki bazı zorluklar karşısında sorumluluklar bağlamında çözümler üretilmiş, ruhsatlar belirlenmiş ve sünnetin dindeki konumu sebebiyle bazı meselelerin izahı doğrudan Resûlullah'a (s.a.s.) bırakılmıştır. Ayrıca fidye ve sadaka yoluyla insanlar arasındaki yardımlaşma ve dayanışma ruhunun muhafazası sağlanmış, bireysel anlamda kişiye yüklenen mâlî sorumlulukların önemi vurgulanmıştır. Hudeybiye sürecinde umrecilerin yaşadıkları zorlukların nasıl çözüme kavuşturulacağı hususundan hareketle hac ve umrenin fikhî çerçevesi önemli oranda şekillenmiştir.

2.4. Mescid-i Harâm'a Girmeyi Müjdeleyen Âyetler

İslâm tarihinde çok meşakkatli zamanların yaşandığı mekânlardan birisi Hudeybiye'dir. Müslümanlar Medine'den umre için 700 kişi ve 70 deve⁸⁹ ile yola çıkmış ancak Hudeybiye'de engellenmiş ve burada Mekke'den gelen müşriklerle bir antlaşmaya varmışlardı. Bu antlaşma neticesinde Müslümanlar Kâbe'yi ziyaret etmek ve umre yapmak üzere o yıl Mekke'ye girmeyip Hudeybiye'de kurbanlarını keseceklerdi. Ardından da ihramdan çıkarak bir yıl sonra umre yapmak üzere Medine'ye geri döneceklerdi. Bu antlaşma görünürde Müslümanların aleyhine gibi anlaşılabilir, siyasi olarak muhatap alındıkları ilk imzalı metin olması yönüyle büyük önem taşımaktadır. Hudeybiye'de yaşanan bu zahmetli sürecin ardından Fetih Süresi inmiş ve bu bağlamda ilâhî vahiy yoluyla Müslümanlara moral ve motivasyon içerikli çeşitli müjdeler verilmiştir. Yüce Allah müşriklerin Müslümanları Mescid-i Harâm'a girmekten ve kurban kesmekten engellediklerini hatırlatmıştır. Esasen yaşanan bu olayın bir hikmeti de Mekke'de gizli Müslüman olanların zarara uğrama ihtimalini ortadan kaldırmaktır. Böyle bir tehlike olmasaydı, Allah Müslümanları muzaffer kılacak ve müşrikleri mağlup edecekti. Yine âyetlerde rüya yoluyla Hz. Peygamber'e ileride gerçekleşecek büyük fetih haber verilerek Müslümanların güven içinde, saçlarını kesmiş olarak ve korkudan emin bir şekilde Mescid-i Harâm'a girecekleri bildirilmiş ve ayrıca yakın zamanda gerçekleşecek başka fetihler müjdelenmiştir.⁹⁰

Yukarıda da geçtiği gibi umre yapmak isteyen Müslümanlara baskı uygulanmış ve ilk umreye izin verilmemiştir. Bazı hikmetlere mebni olarak Mekke'ye giriş izni geciktirilmiştir. Müslümanlıklarını gizleyenler ve kalben İslâm'a meyledenler, tam anlamıyla ashâb tarafından tanınmıyorlardı. Bu grubun içinde özellikle zor şartlar sebebiyle hicret yolculuğunu göze alamamış kadın, çocuk, hasta ve yaşlılar bulunmaktaydı.⁹¹ Ancak siyasi

⁸⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî* (Beyrût: Dâru't-Turas, 1387), 2/620.

⁹⁰ el-Fetih 48/25-27.

⁹¹ en-Nisâ 4/98.

sebeplerle Mekke’de kalanlar da vardı. Mesela Resûlullah’ın (s.a.s.) amcası Abbas (r.a.) maslahat icabı ve stratejik sebeplerle bu dönemde Mekke’deydi.⁹² Böylesi kritik bir dönemde Müslümanların herhangi bir çatışmaya müdahil olmaları, imanlarını gizlemek zorunda kalan Mekke’deki Müslümanları zor durumda bırakacaktı. Dolayısıyla zahiren şer gibi görünse de esasen sabretmek ve Hudeybiye antlaşmasına sadık kalmak Müslümanlar açısından büyük fethin habercisi durumundaydı.

Umrede kurban kesmek gerekli olmamakla beraber faziletlidir. Bu nedenle Hz. Peygamber’in Hudeybiye’de ashâbıyla kestikleri kurbanlar nafile bir ibadettir. Hudeybiye’nin Harem sınırları içerisinde olup olmadığı konusunda farklı yorumlar olmakla beraber, çoğunluğa göre burası Harem sınırlarının dışındadır. Bu ibadetin ifâsı esnasında kesilen kurbanların Harem sınırları içinde olması gerekmektedir. Hac kurbanının Minâ bölgesinde kesilmesi müstehaptır. Bazı kaynaklarda umrede kesilecek kurbanlar için en faziletli mekânın Merve olduğu ifade edilse de, günümüz koşullarında bu mümkün gözükmemektedir.⁹³ Bu sebeple kurbanların Minâ’da kesilmesi genel bir uygulamaya dönüşmüştür.

Kaynaklarda Allah Resûlü’nün (s.a.s.) Hudeybiye’ye varmadan önce sahâbe rüyasını anlattığı yer almaktadır. Buna göre Müslümanlar ihramlı bir şekilde Mekke’ye girecek ve ibadetin sonunda tıraş olacaklardı. Bu rüyayı duyan Müslümanlar kısa zamanda Mekke şehrine gireceklerini düşünerek büyük bir umuda kapıldılar. Ancak Hudeybiye’de anlaşma yapıp konunun seyri değiştiğinde ise üzüntüye kapıldılar. Rünyayı haber alan münafıklar da bu durumu bir fırsata dönüştürerek Müslümanları Allah Resûlü’ne karşı tahrik etmeye çalıştılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.) Müslümanlara; “Ben fethin bu yıl olacağını söylemedim, rüyada da bu sene gerçekleşeceğini görmedim.” diyerek fethin ileriki zamanlarda gerçekleşeceğine dair bir açıklama yaptı.⁹⁴ İşte böylesi bir ortamda inen Fetih Sûresinde Resûlullah’ın (s.a.s.) rüyası tasdik edilerek Mescid-i Harâm’a girileceği müjdelenmiş ve yakın zamanlı bir fethi dikkat çekilmiştir.⁹⁵ Kaynaklarda müjdelenen bu fethin Hudeybiye veya Mekke’nin fethi olduğu yönünde görüşler olduğu gibi,⁹⁶ bunun Hayber’in fethi olduğuna dair kanaatler de⁹⁷ yer almaktadır.

⁹² Derveze, *et-Tefsîrû'l-ḥadîs*, 8/610.

⁹³ Heyet, *Kur'an Yolu*, 5/78.

⁹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/345-346; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 26/197-198.

⁹⁵ el-Fetih 48/27; “Allah, Resûlüne gerçeğe uygun rüyasında doğruyu bildirmiştir. Allah izin verirse hiçbir şeyden korkmaksızın, (umrenizi yaptıktan sonra) ya saçlarınızı kazıtarak veya kısmen kestirerek, güven duyduğunuz içinde Mescid-i Harâm’a muhakkak gireceksiniz. Allah sizin bilmediğinizi bilmekte ve bundan başka hemen gerçekleştirecek bir fethi de takdir buyurmuştur.”

⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/345-346; Kurtubî, *el-Câmi*, 16/290.

⁹⁷ Ebû Mansur Mahmud b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdi Baslum (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 9/314; Muhammed Hamidullah,

Muhammed Hamidullah'a (ö. 2002) göre Peygamberimiz'in (s.a.s.) esas hedefi Hayber'i almaktı. Mekkeliler ile bir anlaşma yaparak onların tarafsızlığını sağlaması gerektiğinden, planı gizli bir şekilde yürütmüştür.⁹⁸ Hamidullah'ı böyle bir fikre sevk eden temel düşünce, Fetih Sûresinde müjdelenen zaferin Hayber olma fikridir.

Kur'an'da Allah müminlerin güven içinde ve korkudan emin olarak başlarını kazıtmış ya da saçlarını kısaltmış bir halde Mescid-i Harâm'a gireceklerini ve umre yapacaklarını haber vermiştir.⁹⁹ Buradaki umrenin adı "Kazâ Umresi" olup, Hudeybiye'de yapılamayan umredir. Müslümanların "korkudan emin olması" demek, müşriklerin giderek güç-kuvvet kaybedeceklerine ve kendilerinin de güç-kuvvet kazanacaklarına işaret etmektedir.¹⁰⁰

Hudeybiye'nin tarihinden hareketle Fetih Sûresinin hicrî altıncı yılda indiğini söylemek mümkündür.¹⁰¹ Ayrıca antlaşmanın Zilkade ayında yapılması,¹⁰² haccı emreden Âl-i İmrân Sûresi 97. âyetin o tarihe kadar inmediğine işaret etmektedir. Şayet bu tarihe kadar haccı emreden âyet inmiş olsaydı, Hz. Peygamber (s.a.s.) Zilhicce ayını düşünerek talimatını hac için verirdi. Ancak gerçekte bu yolculuk umre yapmak üzere planlanmıştır.

2.5. Kur'an'ın Hacdaki Câhiliye Adetlerine Karşı Tutumunu İfade Eden Âyetler

Hz. İbrâhim'den sonraki dönemlerde hac ibadetine bazı yanlış anlayışlar yerleştirilmiştir. Bu başlık altında âyetler yoluyla dikkat çekilen bazı Câhiliye adetlerinin nasıl bir revizyona tabi tutulduğuna kısaca göz atacağız. Nitekim şirk unsurları katılmış olmakla beraber Câhiliye döneminde de bazı ritüeller bağlamında hac yapılmaktaydı.¹⁰³

Câhiliye döneminde hac esnasında ticaret yapmanın kişiyi Allah'ı anmaktan mahrum bırakacağına inanılırdı. Bu sebeple Zilhicce ayının ilk on gününde alışveriş yapmak yasaktı.¹⁰⁴ Kur'an'da ise hac mevsiminde ticaret yoluyla Allah'ın lütfundan istemekte bir günah olmadığı bildirilmiştir.¹⁰⁵ Daha önce geçtiği gibi hac esnasında cinsellik, kötü söz ve diğer menfi

İslâm Peygamberi, çev. Salih Tuğ (Ankara: 2003), 1/257.

⁹⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/257.

⁹⁹ el-Fetih 48/27.

¹⁰⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve 'l-tenvîr*, 26/200.

¹⁰¹ Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, 134, 137.

¹⁰² Muhammed Hamidullah, "Hudeybiye Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/297.

¹⁰³ Geniş bilgi için bk. Ali Akpınar, "Câhiliye Dönemi Haccından İbrâhimî Hacca Dönüşü", *Bütün Yönleriyle Hac*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 63-88.

¹⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/245; er-Râzî, *et-Tefsîrû 'l-kebîr*, 5/322.

¹⁰⁵ el-Bakara 2/198.

davranışlar yasaklanmış, ancak meşru olan ticarî faaliyetlerin yasak kapsamında olmadığı beyan edilmiştir. Başka bir görüşe göre ise Câhiliye haccı sırasında ticaret yapılır ancak haram aylarda savaş yapılmazdı. Hac döneminde el-Mecenne, Ukâz ve Zülmecâz adlarıyla anılan üç büyük ticarî panayır kurulurdu. Müslümanlar böyle bir ticaretin hac ibadetine zarar vereceğini düşündüklerinden, konuyla ilgili vahiy inmiştir.¹⁰⁶ Haccın ruhuna aykırı olan şey, ibadeti ikinci planda bırakarak ticarî faaliyetlere yönelmektir. Esasen İslâm'da meşru yollarla ticaret yapmak teşvik edilmiştir.

Hız. İbrâhim zamanından itibaren hacılar Zilhicce'nin dokuzunda Minâ'yı aşarak Arafât'a çıkar ve güneş batımıyla birlikte Müzdelife'ye dönerlerdi. Ancak Câhiliye döneminde Kureyşliler kendilerinin imtiyazlı olduklarını düşünerek Arafât¹⁰⁷ yerine Müzdelife'de vakfe yapmaya başladılar. İşte; “*İnsanların akın ettiği yerden siz de akın edin.*”¹⁰⁸ âyetiyle Câhiliye çağının bu yanlışına dikkat çekilmiştir.¹⁰⁹

Kur'an'da Câhiliye toplumunun başka anlayışları da eleştirilmektedir. Câhiliye halkı hac mevsiminde bir araya geldiklerinde babalarının yaptıklarını ve neseplerini anlatır, birbirlerine karşı mal mülk sebebiyle övünür ve ataları adına yemin ederlerdi.¹¹⁰ Hâlbuki tefâhur ve tekâsür yani varlıkla, atalarla övünmek ve çokluk yarışına girmek Kur'an'da tenkit edilmiş¹¹¹, hac ibadetleri bitirildikten sonra insanların atalarını andıklarından daha fazla Allah'ı anmaları emredilmiştir.¹¹²

Kur'an'ın Câhiliye çağına yaptığı eleştirilerden biri de, Kâbe'nin çevresinde ıslık çalmak ve el çırpma suretiyle kuru gürlütlü şeklindeki ibadet anlayışlarıdır.¹¹³ Müşriklerin buradaki amaçları belli kılıflar altında müminlerin ibadetlerini engellemektir. Ancak Müslümanların bu bölgeye hâkim olmasıyla beraber asabiyet, atalarla övünme, puta tapma, ibadet esnasında ıslık çalma, el çırpma gibi Câhiliye döneminden kalma bazı ritüeller ve şirk unsurları kaldırılmış, hac fiilleri tevhid inancına uygun hale getirilmiştir.

¹⁰⁶ İmaduddîn Ebü'l Fidâ İbn Kesîr ed-Dimeşkî, *Tefsîru'l-Kur'an'il-'azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 1/409.

¹⁰⁷ “Arafât” vakfesi haccın rükünlerinden olup, Zilhicce'nin dokuzuncu gününde yapılır. bk. Ahmed b. Abdulhalîm İbn Teymiyye el-Harrânî, *Menâsiku'l-Hacc*, thk. Enes b. Adil el-Yetâmâ (Kuveyt: Dâru Rekâiz li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2018), 103.

¹⁰⁸ el-Bakara 2/199.

¹⁰⁹ Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 6/358; bk. Dursun Ali Şeker, “Müzdelife”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006) 32/239.

¹¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/167.

¹¹¹ el-Hadîd 57/20; et-Tekâsür 102/1.

¹¹² el-Bakara 2/200-202.

¹¹³ el-Enfâl 8/35.

2.6. Mescid-i Harâm'a Saygı Gösterilmesini Emreden Âyetler

“Mescid-i Harâm” ifadesiyle kastedilen yer Kâbe, Kâbe'nin çevresi ve Mekke'dir.¹¹⁴ Kur'ân-ı Kerim'de, Mescid-i Harâm'ın çevresinde savaş yapılmasının doğru olmadığı¹¹⁵, bir önceki başlıkta yer alan bilgilerle birlikte buranın ziyaret edilmesi konusundaki engellenmenin ve insanları Mescid-i Harâm'dan çıkarmanın büyük bir günah olduğu bildirilmiştir.¹¹⁶ Yine Kur'an'da müşriklerin Müslümanlara karşı olan şiddetli davranışları ve ibadet sırasında Kâbe'deki yanlış tavırları sebebiyle bu kutsal mekâmı hak etmedikleri ve Mescid-i Harâm'ın imarı konusunda gerçek anlamda müminlerin yetkin oldukları vurgulanmaktadır.¹¹⁷

Konuyla ilgili âyetlerin yer aldığı Enfâl Sûresinin Mushaf-ı Şerif'te sekizinci, inişi itibarıyla seksen sekizinci sûre olduğu ve Bedir savaşından sonra nazil olduğu kabul edilmektedir.¹¹⁸ Bununla beraber Hz. Peygamber'in Mekke'de olduğu dönemde 33. âyetin “*Sen içlerindeyken Allah onlara azap etmez.*” kısmının indiği, Medine'ye göç ettiğinde ise, “*Onlar istiğfar ederlerken de Allah onlara azap etmez.*” anlamındaki ikinci kısmının nazil olduğu, ayrıca güçsüz ve kimsesiz Müslümanların da hicret etmesiyle, “*Allah o müşriklere niçin azap etmesin ki,...*” anlamındaki üçüncü bölümünün indiği kabul edilmiştir.¹¹⁹ Ancak konu ve üslup yönüyle âyetler arasında bir münasebet bulunduğundan, sûrenin tamamının Medine döneminde indiğini söylemek mümkündür. Özellikle yüce Allah'ın müşriklerin Mescid-i Harâm'a ehil olmadıklarını ve Müslümanların buraya layık olduklarını bildirmesi, kanaatimizce haccın farz kılındığı döneme yakın bir zamana denk gelmektedir. Nitekim burada Müslümanlara Mescid-i Harâm'ın bakımı konusunda bir sorumluluk yüklenmekte ve onların Mekke'ye gireceklerine dair bir işaret bulunmaktadır.

Kâbe hizmetleri Câhiliye döneminde dahi kabileler tarafından bir üstünlük gayesiyle yerine getirilmekteydi. Bununla beraber müşriklerin Kâbe'de ıslık çalarak ve el çırparak ibadet etmelerinin bir sonucu olarak Müslümanlar ibadetlerini rahat ifâ edemiyorlardı.¹²⁰ Ayrıca Kur'an müşriklerin, Müslümanları Mescid-i Harâm'ı ziyaretten ve kurban ibadetinden engellediklerini haber vermektedir.¹²¹ Bütün bu baskı ve zulümler müşriklerin Kâbe'deki yanlış uygulamalarına son verilmesi

¹¹⁴ Mustafa Sabri Küçükkaşçı - Nebi Bozkurt, “Mescid-i Harâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/273.

¹¹⁵ el-Bakara 2/191.

¹¹⁶ el-Bakara 2/217; el-Hac 22/25; el-Fetih 48/25.

¹¹⁷ el-Enfâl 8/34-35.

¹¹⁸ Heyet, *Kur'an Yolu*, 2/658-659.

¹¹⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 11/147-148.

¹²⁰ el-Enfâl 8/35.

¹²¹ el-Fetih 48/25.

gerektiğini ve artık Mekke'deki kontrolün Müslümanların lehine değişmesinin zorunlu hale geldiğini göstermektedir.

Mescid-i Harâm'ın hürmeti konusunda Hz. Ömer'in; "Ben mescitte babamın katilini görsem yine de çıkıncaya kadar ona dokunmam." dediği, Ebû Hanîfe'nin de; "Kıyas uygulanması gereken birisi hareme sığınırsa ona karışılmaz." şeklinde görüş belirttiği rivayet edilmektedir.¹²² Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Mekke'nin fethi esnasında mescide sığınanların, evlerine kapananların, hatta Ebû Süfyân'ın evine sığınanların dahi güvende olduklarını ilan etmesi, saldırıya uğramadıkları sürece Mescid-i Harâm'da kan dökmeyeceklerine ve hiç kimseye dokunmayacaklarına dair bir emandır. Ancak burada kasıtlı olarak çarpışmayı başlatan kimselerin öldürülebileceği¹²³ konusunda da âlimler ittifak etmişlerdir.¹²⁴

Mekke'nin fethiyle müşriklerin Kâbe'de çıplak bir şekilde tavaf yapmaları yasaklanmıştır.¹²⁵ Böylece Kâbe'nin saygınlığına yakışan bir ortam oluşturulmak sûretiyle Müslümanların siyasî ve dinî anlamda kuralları belirleyen hâkim pozisyona yükseldikleri yeni bir dönem başlamıştır.

2.7. Haccın Farz Olduğunu Bildiren Âyetler

Yüce Allah, Âl-i İmrân Sûresinde yeryüzünde ibadet için yapılan ilk binanın Kâbe olduğunu bildirmiş ve Makâm-ı İbrâhim gibi "apaçık delillerin" varlığından hareketle "oraya girenin güven içinde olacağını" beyan etmiş, "Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır."¹²⁶ buyruğuyla haccı emretmiştir.

Âlimlerin çoğunluğuna göre Âl-i İmrân Sûresi 97. âyet, haccın farz kılınmasının delilidir.¹²⁷ Burada geçen "apaçık deliller" ifadesi ile Haceru'l-Esved, Makâm-ı İbrâhim gibi somut delillerin yanında,¹²⁸ Allah'ın teklifi, benzersiz oluşu ve Kâbe'nin müminleri birleştiren yüce vasıfları da anlaşılabilir.¹²⁹

"Oraya girenin güven içinde olacağı" anlamındaki ilâhî mesaj, dünya ve âhiretteki bütün tehlikelere karşı güvende olmak anlamındadır.¹³⁰ Bu

¹²² Zuhaylî, *et-Tefsîrû'l-münîr*, 4/13.

¹²³ el-Bakara 2/191.

¹²⁴ Zuhaylî, *et-Tefsîrû'l-münîr*, 4/14.

¹²⁵ Buhârî, "Hac", 67, "Salât", 10, "Cizye", 16, "Meğâzi", 66.

¹²⁶ Âl-i İmrân 3/96-97.

¹²⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'an'il-'azîm*, 2/70.

¹²⁸ Kurtubî, *el-Câmi*, 4/139.

¹²⁹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 1/108.

¹³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/606.

aynı zamanda hac için yola çıkan kişinin her türlü gûnahtan korunup güven içinde olması ve Peygamber (s.a.s.) ile umretü'l-kazâ yolculuğuna çıkanların emniyette olması anlamında da yorumlanmıştır.¹³¹ Nihayetinde Hz. İbrâhim'in özel dua ettiği Kâbe ve çevresinde barışın, güvenin tesis edilmesi, haram aylarda savaş yapılmasının yasaklanmış olması, Kâbe'yi yıkma girişimlerinin sonuçsuz kalması¹³² gibi konular, buradaki güvenliğin en somut delilleridir.

“Yolculuğuna gücü yetmek”, yani istitaat (اشْتِطَاع) hac yapmak üzere maddî ve manevî güce sahip olmak demektir.¹³³ Buradaki “istitaat” kelimesi genellikle güç, azık ve yol imkânı şeklinde yorumlanmıştır.¹³⁴ Buna göre sağlık, maddî güç, yol emniyeti, vakit, hürriyet, farziyeti bilmek gibi hususlar istitaat kavramının anlam alanı içinde yer almaktadırlar.¹³⁵ Vedâ Haccı esnasında bir kadın Allah Resûlü'ne (s.a.s.) gelir ve yaşlı babası adına vekâlet yoluyla hac yapmak istediğini söyler. Hz. Peygamber (s.a.s.) bu şekilde sağlık sorunları olan yaşlı birisi adına vekâlet yoluyla hac yapmanın mümkün olduğunu ifade eder.¹³⁶ Yaşanan bu hadise istitaat kavramı bağlamında sağlık konusunun hac için önemli bir gerekçe olduğunu göstermekte. Özellikle günümüz şartlarında yaş ortalamasına bağlı olarak yaşanan sağlık sorunları istitaat kavramının yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Rivayete göre hac ile ilgili vahiy indiğinde Resûlullah (s.a.s.) ashâbına bir hutbe irad ederek haccın farz kılındığını ilan etmiştir. Akra' b. Hâbis haccın her sene olup olmadığını sorduğunda ise Peygamberimiz (s.a.s.) ona cevap vermemiş, ancak sualini üç defa tekrar edince Resûlullah (s.a.s.); “Şayet evet demiş olsaydım her yıl hac yapmaya gücünüz yetmezdi. Hac ömürde bir defa olup fazlası nâfiledir.” cevabını vermiş ve ardından da geçmiş kavimlerdeki gibi kişiye yeni sorumluluklar yükleyecek konularda soru sorulmamasını ve peygamberlere muhalefet edilmemesini tavsiye etmiştir.¹³⁷ “Size zor gelecek konuları sormayın.”¹³⁸ meâlindeki âyet-i celîle de bu sebeple inmiştir. Taberî ve Zemahşerî'nin görüşüne göre haccın farz kılındığını bildiren âyetle beraber Hz. Peygamber (s.a.s.) Medîne'de bulunan diğer din mensuplarını bir araya getirerek durumu onlarla paylaştı.

¹³¹ Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 8/303.

¹³² el-Fil 105/1-5.

¹³³ Heyet, *Kur'an Yolu*, 1/639.

¹³⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/609-612; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 1/411.

¹³⁵ Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 8/305.

¹³⁶ Buhârî, “Hac”, 1.

¹³⁷ Müslim, “Hac”, 412.

¹³⁸ el-Mâide 5/101.

Ancak bu topluluktan az bir kısmı Resûlullah'ı tasdik ettikleri için Âli İmrân Sûresi 97. âyetin¹³⁹ devamı olan “*Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah âlemlerden müstağnidir.*” meâlindeki bölüm inmiştir.¹⁴⁰

Hac Sûresinde yüce Allah Hz. İbrâhim'e insanların hacca davet edilmesi emrini iletmiş,¹⁴¹ Bakara Sûresinde ise hac ve umre ibadetinin tamamlanması istenmiştir.¹⁴² Âl-i İmrân Sûresinin 97. âyetinde haccetmenin Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkı olduğu bildirilerek, haccın kesin olarak farz kılındığı hükme bağlanmıştır.

Haccın farz olduğunu bildiren âyet-i celîlenin¹⁴³ hicretten sonra indiği bilinmekle beraber, söz konusu âyetin hicretten önce nâzil olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır. Âyetin hicret öncesinde indiği görüşünde olanların dayanakları, Câbir b. Abdullah rivayetidir. Buna göre Resûlullah (s.a.s.) ikisi hicretten önce olmak üzere toplamda üç hac yapmıştır.¹⁴⁴ Kanaatimizce Hz. Peygamber hicret öncesinde farz gayesiyle değil, Hz. İbrâhim'in devam eden uygulamasına icabet gayesiyle hac yapmıştır. Ayrıca Mekke döneminin ağır şartları altında hac gibi zor bir ibadet ile mükellef kılınmak, Müslümanların güvenliği açısından büyük problemlere sebep olabilmekteydi. Bu nedenle haccın hicretten önce meşru kılınması, muhtemel riskler açısından mümkün görünmemektedir.

Haccın hicretten sonraki zamanı konusunda da genel anlamda iki görüş dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi hicretin üçüncü senesinde, ikincisi ise dokuzuncu senesinde farz kılındığı şeklindedir.¹⁴⁵ Kurtubî'nin görüşüne göre haccı emreden âyet hicrî üçüncü yılda inmiş ancak Resûlullah (s.a.s.) onuncu yıla kadar hac yapamayıp beklemek zorunda kalmıştır. Kurtubî ayrıca haccın beşinci, yedinci veya dokuzuncu yıl farz kılındığına dair bazı farklı görüşlere de yer vermektedir.¹⁴⁶ Haccın hicretin üçüncü yılında meşru kılındığı ancak Kâbe'nin çıplak tavaf edilmesi nedeniyle Resûlullah'ın (s.a.s.) hac yapmayı geciktirdiği yönünde görüşler de bulunmaktadır.¹⁴⁷ Müslim'deki rivayete göre Peygamberimiz Medine'de dokuz yıl bekleyip

¹³⁹ Âl-i İmrân Sûresi 97. âyet-i kerîmesinde meâlen şöyle buyurulmaktadır: “*Orada apaçık deliller, İbrâhim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah âlemlerden müstağnidir.*”

¹⁴⁰ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 5/621; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/391.

¹⁴¹ el-Hac 22/27.

¹⁴² el-Bakara 2/196.

¹⁴³ Âl-i İmrân 3/97.

¹⁴⁴ Tirmizî, Sünen, “Hac”, 6.

¹⁴⁵ Zuhaylî, *et-Tefsîrü'l-münîr*, 4/16; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 4/21.

¹⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 4/144.

¹⁴⁷ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, çev. M. Emin Saraç vd. (İstanbul: Madve Yayınları, ts.), 2/369.

onuncu yılda haccı ilân etmiştir.¹⁴⁸ Haccın hicretin dokuzuncu yılında farz kılındığı görüşü ise Buhârî (ö. 256/870), Nevevî (ö. 676/1277), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyım (ö. 751/1350) gibi bazı âlimlerin yanı sıra cumhur ulemanın da görüşüdür.¹⁴⁹

Âl-i İmrân Sûresinin inişi hicretin üçüncü yılında başlamış olmakla beraber bu durum uzun bir süre devam etmiştir. Haccın hicretin ilk yıllarında farz kılındığını kabul etmek, Müslümanların içinde buldukları şartlar açısından büyük zorluklar oluşturmaktadır. Mekkelilerle savaş halinin devam ettiği bir dönemde Müslümanların hac gibi meşakkatli bir ibadetle mükellef kılınmaları bu yönüyle de mümkün gözükmemektedir. Şayet ilk dönemde böyle bir ilâhî emir olsaydı, Hz. Peygamber (s.a.s.) en baştan itibaren haccı geciktirmez, hatta Hudeybiye umresi yerine farz olan haccın yapılması için talimatını verirdi. Allah Resûlü'nün (s.a.s.) hicretin sekizinci yılında Mekke'nin fethinden sonra hac aylarından Zilkade'de Ci'râne'den başlayarak umre yapması da¹⁵⁰ haccın henüz farz kılınmadığına işaret etmektedir. Hac hicrî dokuzuncu yılda farz kılınınca Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) aynı yıl az sayıda kişinin başında hac emiri olarak görevlendirilmiştir.¹⁵¹ Bu dönemde Kâbe ve çevresindeki şirk unsurlarının varlığı ve Câhiliye adetleri devam etmekteydi.¹⁵² Bu sebeple Hz. Ebû Bekir'in hac emirliği görevi aynı zamanda Resûlullah'ın bir sonraki yıl katılacağı büyük hac¹⁵³ için hazırlık anlamı taşıyordu. Hz. Peygamber ise hicretin onuncu yılında "Vedâ Haccı"¹⁵⁴ adıyla maruf olan ilk ve son haccını yapmıştır.

2.8. Haccın Ruhunu Zedeleyen Konulara Dikkat Çeken Âyet

Haccın ruhunu zedeleyen bazı konulara ve zamanına dikkat çeken Bakara Sûresinin 197. âyet-i kerîmesini bu başlık altında değerlendireceğiz. Hicretten hemen sonra inmeye başlayan Bakara Sûresinin nüzûlü yaklaşık on yıl devam etmiş, hacca dair âyetler belli aralıklarla nazil olmuş, haccın ana omurgasını oluşturan temel prensipler müstakil âyetler halinde inerek ibadetin kurumsal yapısı bir sürece yayılmıştır. İbn Âşûr'a (ö. 1879/1973)

¹⁴⁸ Müslim, "Hac", 147.

¹⁴⁹ Reşit Rıza, *Tefsîrü'l-menâr*, 2/177; bk. Abdülkerim Özeydin, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/389.

¹⁵⁰ Buhârî, "Umre", 3; Tirmizî, "Hac", 92.

¹⁵¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/543.

¹⁵² Rıfat Oral, *Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı)* (Ankara: DİB Yayınları, 2011), 21-22.

¹⁵³ Hacc-ı ekber günü ve etrafındaki ihtilafları konu edinen kapsamlı bir çalışma için bk. İbrahim Saylan, "Hacc-ı Ekber Günü Hakkında Şârihlerin Yaklaşımları" *İhya Uslulararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Temmuz/2022), 567-601.

¹⁵⁴ Vedâ Haccı için bk. İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: DİB Yayınları, 2004), 385-389; Oral, *Peygamberimizle 27 Gün*, 62-175.

göre Bakara Sûresi 197. âyet ile daha önce değerlendirdiğimiz ve hac ile umrenin tamamlanması gerektiğini emreden Bakara Sûresi 196. âyet arasında üç yıl gibi bir süre bulunmaktadır. Dolayısıyla mücmel olarak hacın farz kılındığını emreden Âl-i İmrân Sûresi 97. âyet-i kerîmesinden sonra inerek bu âyeti beyan eden¹⁵⁵, kâmil bir hacın yapılmasına dikkat çeken ve hacın ruhunu zedeleyen konularda uyarıda bulunan Bakara Sûresinin 197. âyetinin inişi de hicrî 9. yılda gerçekleşmiştir.¹⁵⁶ Nitekim hacın çerçevesinin belli olmasıyla beraber Hz. Ebû Bekir az sayıda Müslümanla birlikte hac için bu yıl yolculuğa çıkmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de konuya şöyle dikkat çekilmektedir:

“الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ”

“Hac, bilinen aylardadır.¹⁵⁷ Kim o aylarda hacca başlarsa artık ona hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapmak ve tartışıp çekişmek yoktur.”¹⁵⁸ Âyet-i kerîmede hacın hazırlık süreci de hesap edilerek hac aylarına (Şevval, Zilkade ve Zilhicce ayının ilk on gününe) dikkat çekilmekte, hac esnasında cinsel ilişki ile her türlü aşırı söz ve davranışların (rafes), günaha düşmenin (füsûk), kavga etmenin (cidâl) yanlış olduğu bildirilmekte ve devamında en hayırlı azığın takvâ olduğu vurgulanmaktadır.¹⁵⁹

Âyetin nüzülü hakkındaki yorumlara göre Yemen'den gelen hacılar yanlarına herhangi bir yiyecek almadan yola çıkar ve bunu Allah'a tevekkül amacıyla yaptıklarını iddia ederlerdi.¹⁶⁰ Ancak bu kişilerin aç kalıp dilenmek zorunda kalmaları hacın ruhuna uymadığından, Kur'an'da en hayırlı azığın takvâ olduğuna dikkat çekilmiştir. Buna göre hac için yola çıkan kimselerin maddî ve manevî anlamda her türlü tedbiri olarak yola çıkmaları önem taşımaktadır. Bu noktadan hareketle hacın ruhuna zarar veren davranışlar olarak rafes, füsûk ve cidâl kavramları üzerinde biraz daha durmak istiyoruz.

2.8.1. Rafes

Rafes (رفث), kötü, çirkin ve her türlü aşırı/müstehcen söz, eşlerin kendi aralarındaki cinsel çağrışımlar ve münasebetler anlamındadır. Bu nedenle

¹⁵⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve 'l-tenvîr*, 2/231.

¹⁵⁶ Âyetin hicrî 10. yılda indiğine dair görüşler de mevcuttur. Bk. Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, 135.

¹⁵⁷ “Hac bilinen aylardadır.” ifadesi, hacın hazırlıklarıyla, yolculuğuyla ve bütün ibadetleriyle birkaç ayı bulabileceği şeklinde anlaşılmalıdır. Farklı aylarda hac yapılabileceği şeklinde düşünülmemelidir. Bk. Murat Sülün, “Kur'an'da Hacın Kavramsal Çerçevesi”, *Bütün Yönleriyle Hac*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 264.

¹⁵⁸ el-Bakara 2/197.

¹⁵⁹ Bk. el-Bakara 2/197.

¹⁶⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/494; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/244.

ihramlıyken eşler arasındaki şehvî arzuları ve diğer aşırılıkları çağrıştıran bütün sözler ve hareketler rafes kavramı kapsamında değerlendirilmiştir.¹⁶¹ İhram sürecinde ilişkiye girmek yasak olduğundan, bu süre zarfında eşlerin her türlü arzu ve isteklerine sınırlandırma getirilmiştir.

İbn Ömer (ö. 73/693), İbn Abbas ve Süddî (ö. 127/745) gibi âlimlere göre rafes yaklaşmak anlamında cimadan kinaye bir kavramdır. Zeccâc (ö. 311/923) ve Ezherî'nin (ö. 370/980) de içinde buldukları âlimlerin genel görüşüne göre rafes erkeğin eşinden talep ettiği tüm istekleri içine alan geniş bir anlam alanına sahiptir.¹⁶² İbnü'l-Arabî (ö. 534/1148) ise kadınlarla ilgili bütün konuşmaları rafes kapsamında değerlendirmiştir.¹⁶³

Kur'an'da oruç gecesi "rafes" yapmanın helâl kılındığı¹⁶⁴ bildirilmiş, kavramın anlamı "eşler arasındaki ilişki" şeklinde açıklanmıştır.¹⁶⁵ Ayrıca âyetin devamında mescitte itikâfta olan kişinin evine gidip eşiyile birleşmesini yasaklayan ifade¹⁶⁶, rafes kavramının cinsel ilişki anlamına geldiğini beyan etmektedir.¹⁶⁷ "Kim hac yapar da cinsel ilişkide (rafes) bulunmaz ve günah işlemez ise annesinden doğduğu günkü gibi tertemiz hacdan dönmüş olur."¹⁶⁸ meâlindeki hadis-i şerifte de kavramın anlamına dair önemli bir bilgi sunulmaktadır.

Özetle rafes kavramının Kur'an'da ve hadislerde eşler arasındaki cinsel ilişki, cinselliği çağrıştıran müstehcen söz ve davranışlar ile her türlü olumsuz, kötü, çirkin ve aşırı söz anlamında kullanıldığını ifade etmek mümkündür.

2.8.2. Füsûk

Sözlükte "olgunlaşmış hurmaların kabuklarından çıkması" manasında bir şeyin özünden kopması anlamına gelen fisk kavramı, fe-se-ka (فسق) fiilinin mastarıdır.¹⁶⁹ Terim manası ise kötü davranışlar sergilemek, müminlere sövmek, isyan etmek ve çirkin lakaplar takmaktır.¹⁷⁰ Genel anlamı itibarıy-

¹⁶¹ Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrût: Dâr Sâdr, 1414), 2/153-154; İbn Teymiyye, *Menâsiku'l-Hacc*, 36.

¹⁶² Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sadık Kamhâvî (Beyrût: Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, 1403), 1/383; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/315.

¹⁶³ Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 1/188.

¹⁶⁴ el-Bakara 2/187.

¹⁶⁵ Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Sadettin Ünal (İstanbul: TDV Yayınları, 1998, 2/31).

¹⁶⁶ Bk. Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, 1/126.

¹⁶⁷ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/128-133.

¹⁶⁸ Buhârî, "Hac", 4; Müslim, "Hac", 438.

¹⁶⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 636.

¹⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/243; İbn Teymiyye, *Menâsiku'l-Hacc*, 36-37.

la fisk istikametten sapmaktır. Bu sebeple ehli imana yakışmayan bütün söz ve davranışlar füsûk kavramı bağlamında değerlendirilmiştir.¹⁷¹

İbnü'l-Arabî ihrama giren kişinin avlanmasını, Allah'tan gayrısına kurban kesmesini veya diğer günah çeşitlerini füsûk kavramı adı altında zikretmiştir.¹⁷²

İbn Ömer füsûk kavramını sibâb yani sövmek şeklinde izah etmiştir.¹⁷³ Kur'an'da Allah'ın rızasından çıkmak¹⁷⁴ nifak,¹⁷⁵ mâsiyet,¹⁷⁶ ve kizb¹⁷⁷ gibi günahları işlemek şeklinde kullanımları da mevcuttur. Bu durumda fiskın küfür kavramından daha genel olduğunu ve haccın ruhuna uymayan tüm fiillerin “fisk” kapsamında bulunduğunu söyleyebiliriz.

2.8.3. Cidâl

Cidâl (جدال) kelimesi sözlükte “delile karşı delil göstermek”, “mücadele ve münakaşa etmek”, “aşırılık ve taşkınlık yapmak” manalarında.¹⁷⁸ Terim olarak cidâl, kişinin hac menâsikinin ifâsı sırasında arkadaşları ya da diğer çalışan kişilerle kavga etmesi, ağız dalaşında veya husumette bulunmasıdır.¹⁷⁹

Müfessir Tahâvî (ö. 321/933) haccın zamanı ile ilgili tartışmaların da cidâl kapsamında değerlendirilebileceğini söylemiştir.¹⁸⁰ Nitekim böyle ihtilaflar Müslümanların birlik ruhuna zarar vermektedir.

Bakara Sûresinin 197. âyet-i kerîmesinde rafes, füsûk ve cidâl kavramlarına karşı takva kavramına yer verilmesi anlamlıdır. “Vikaye” kelimesinin kökünden türetilen takva, “koruma”, “esirgeme” anlamlarına gelir. Terim anlamıyla takva güçlü bir himayeye girmek suretiyle günahattan ve nefsin arzularından kaçınarak ihlaslı olabilmektir.¹⁸¹ Hacda verilen eğitim sayesinde insanların her şeye Allah'ın rızâsı bağlamında yaklaşım sergilemesi ve tüm varlıklarla iyi geçinmesi arzulanmaktadır.

2.9. İhramlının Avlanmasını Yasaklayan Âyetler

Mâide Sûresinde beyan edildiğine göre yüce Allah ihramlı kişinin

¹⁷¹ Saîd b. Ali el-Kahtânî, *Menâsiku'l-Hac ve'l-Umre* (el-Kasb: Merkezi'd-Da'va ve'l-İrşâd, 2010), 12.

¹⁷² İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/189-190.

¹⁷³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/384.

¹⁷⁴ el-Kehf 18/50; en-Nûr 24/4.

¹⁷⁵ et-Tevbe 9/67.

¹⁷⁶ el-Mâide 5/35.

¹⁷⁷ Nûr 24/4.

¹⁷⁸ İsmâil b. Hammâd el-Fârâbî el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beyrût: Dâru'l-İlm, 1987), 4/1653.

¹⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/243.

¹⁸⁰ Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 2/35.

¹⁸¹ Muhammed Şerif el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rifât* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 65.

avlanmasını yasaklamıştır.¹⁸² Bu yasaklayıcı uyarılar aynı zamanda hac için yapılan son hazırlıklardır. Mâide Sûresinin Medîne’de 112. sırada indiği kabul edilmektedir.¹⁸³ Ancak bir bütün olarak değerlendirildiğinde sûrenin tek seferde inmediği, inişinin farklı zamanlarda ve zeminlerde tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Sûrenin ilk âyetinde yüce Allah, iman edenlere hitaben **أَوْفُوا بِالْعُقُودِ** “*akitlerinize bağlı kalın*” diye buyurmuş ve ihramlıyken av yapmayı helâl saymamak kaydıyla, belirlenenlerin dışındaki hayvanların helâl olduğunu bildirmiştir.¹⁸⁴ Akit, “hukuki bir sonuç meydana getirmek üzere karşılıklı iradelerin birbirlerine uygun olarak izah edilmesi” şeklinde tarif edilmiş¹⁸⁵, mücmel olarak zikredilen kelime, âyetin devamındaki ifadelerle açıklanmıştır.¹⁸⁶ Şîi kaynaklarında yer alan iddiaya göre buradaki akit ifadesi ile kastedilen, Hz. Peygamber ve Hz. Ali arasında yapılan bir hilafet akdidir.¹⁸⁷ Ancak kavramın anlam alanını daralttığı ve kavramsal çerçeveyi sınırlandırdığı için buradaki yorumun kabulü ihtimal dâhilinde değildir. Bu bağlamda âyette kastedilen akit kavramı için Allah-insan ve insan-insan muamelelerinin tümünü kapsayıcı geniş bir çerçeve çizmenin daha doğru bir yaklaşım olduğunu düşünüyoruz. Dolayısıyla ihram yasaklarına uymak, Allah ile insan arasındaki bir akde sadık kalmak olarak değerlendirilmelidir.

Mâide Şûresindeki âyet-i kerîmede helal kılınan hayvanlara dikkat çekilerek **بِهَيْمَةِ الْأَنْعَامِ** (behîmetü’l-en‘âm) ifadesine yer verilmektedir. “Behîme” (بِهَيْمِهِ) ile tüm dört ayaklı canlılar, “en‘am” (أَنْعَام) ile deve, sığır, koyun ve keçi cinsi hayvanlar kastedilmektedir.¹⁸⁸ İhramdayken avlanmayı meşru görmemek kaydıyla Kur’an’da zikredilen; “Ölmüş hayvan, kan, domuz eti, Allah’tan başkası adına kesilen, boğulan, darbeyle, düşmeyle veya boyunlanarak ölen, yırtıcı hayvanların parçaladığı ile putlar için kesilen.”¹⁸⁹ hayvanların dışındakiler helaldir. Hac ve umre için ihrama girmiş bulunanların avlanması yasaklanmış ancak deniz avı serbest bırakılmıştır.¹⁹⁰ Buna göre ihramlı kişilerin karada av yapmaları yasak olduğu gibi ihramlı olan başka birisinin avladığı hayvanın etinden yemeleri de uygun değildir.¹⁹¹

Konuyla ilgili olarak Mâide Sûresinde ayrıca ihramdan çıkmakla beraber avlanma yasaklarının tekrar serbest kılındığı bildirilmiştir¹⁹²,

¹⁸² el-Mâide 5/1, 95-96.

¹⁸³ Heyet, *Kur’an Yolu*, 2/199.

¹⁸⁴ el-Mâide 5/1.

¹⁸⁵ Heyet, *Kur’an Yolu*, 2/202.

¹⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/601.

¹⁸⁷ Kummî, *Tefsîrü’l-Kummî*, 1/226.

¹⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/153.

¹⁸⁹ el-Mâide 5/3.

¹⁹⁰ Bk. el-Mâide 5/95-96.

¹⁹¹ İbn Teymiyye, *Menâsiku’l-Hacc*, 60.

¹⁹² el-Mâide 5/2.

müminlere hitaben avlanma yasağının ihlali durumunda uygulanacak cezalar açıklanmıştır. Bu cezalar kurban kesmek, yoksulları doyurmak veya oruç tutmak ile yerine getirilir.¹⁹³

Yüce Allah takat getirilebilecek bir mevzuda insanları imtihana tabi tutmakta, avlanmayı haram kılarak ihramlı olmanın kişiye yüklediği sorumlulukları hatırlatmaktadır. Ayrıca ihram yasakları yoluyla samimi olan Müslümanların ortaya çıkmasını sağlamaktadır.¹⁹⁴

Bahsi geçen âyetlerin hicrî 6. yılda indiğine dair görüşler olsa da, esasen söz konusu âyetlerin Mekke'nin fethinden sonra, Vedâ Haccı sırasında nazil oldukları kabul edilmektedir.¹⁹⁵ Ashâb-ı kirâm ihramlı oldukları bir esnada karada çokça yabani hayvan sürüleriyle karşılaşmışlardı. Avlamak mümkün olduğu halde ihram sebebiyle bu yasak ihlal edilemiyordu.¹⁹⁶ İhramlı kişi için avlanmanın yasaklanmasındaki çok önemli hikmetlerden birisi, sabır ve tahammül yoluyla nefsi terbiye edip ıslah etmektir. Böylece müminler bir taraftan ihram yasakları vasıtasıyla eğitilirlerken, diğer taraftan da hac konusunda tedricen inen âyetler ışığında zihinleri meşgul eden sorunlar giderilmekteydi. Netice itibarıyla ashâb, haccın esaslarını vahiy yoluyla veya Resûlullah'ın açıklama ve uygulamalarıyla öğreniyordu.

Bilinçli olarak av hayvanı öldüren ihramlı bir kimse, fikhî açıdan ceza olarak öldürdüğü hayvana denk bir hayvan kurban etmelidir. Hangi hayvan için nasıl bir cezanın uygun olacağı ise âdil iki hakemin kararıyla tayin edilir. Böyle bir ceza kurbanının Harem bölgesinde kesilmesi gerekir. Avlanan hayvanlar serçe ve çekirge gibi dengi olmayan küçük bir hayvan ise, değeri yeme-içme cinsinden sadaka olarak verilir. Sadaka verilemediği durumlarda ise her sadaka için bir gün oruç tutmak gerekir. Cezayı ödeme sıralaması kurban kesmek, yemek yedirmek ve oruç tutmak şeklinde olup Kur'an'da bunlar "veya" edatıyla birbirine bağlanmıştır. Bundan hareketle İmâm Mâlik ve cumhur ulemaya göre cezada sıra şart değildir. İbn Abbas ise lafızların sıralanışından hareketle sıraya riâyet edilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁹⁷ Arapların temel geçim kaynaklarından biri avlanmaktı. Bunu sadece rızık kaygısıyla değil, eğlenmek gayesiyle de yaparlardı. Yüce Allah ihramlı olanları denemek için karada avlanmayı yasaklamış, ancak su ürünlerini avlamayı serbest bırakmıştır. İmâm Mâlik ve Ebû Hanîfe ihramlının av hayvanını kesmesini caiz görmemişlerdir.¹⁹⁸

¹⁹³ el-Mâide 5/95.

¹⁹⁴ Derveze, *et-Tefsîrû 'l-hadîs*, 9/230.

¹⁹⁵ Esed, *Kur'an Mesajı*, 1/183; Heyet, *Kur'an Yolu*, 2/217.

¹⁹⁶ Nesefî, *Medâriku 'l-tenzîl*, 1/474.

¹⁹⁷ Sâbûnî, *Safvetü 'l-tefâsîr*, 1/337.

¹⁹⁸ Zuhaylî, *et-Tefsîrû 'l-münîr*, 5/58-59.

2.10. Şeâire Hürmet Göstermeyi Emreden Âyetler

Ayrırcı özellik, nişan, alâmet gibi anlamlarına gelen “şaîre” (شعيرة) kelimesinin çoğulu “şeâir” (شعائر) şeklinde gelir.¹⁹⁹ Dinî bir terim olarak şeâir “yaratıcı tarafından vaz edilen, kulluğa vesile olan, saygı ve korunmaya layık birtakım ibadet, işaret ve sembollerdir.”²⁰⁰ Kur’an’da şeâir kavramı dört yerde hac ibadeti hakkında Allah ismine muzaf olarak geçmektedir.²⁰¹ Özellikle hacda sembolik mana ifade eden pek çok ritüel veya ibadet bulunmaktadır.²⁰² Şeâir de çoğunlukla bu anlamdadır.

Konuyla ilgili âyet-i kerîmede din nişanelerine, haram aya, hac kurbanına, kurbanlıklara takılan gerdanlıklara²⁰³ ve Kâbe’ye gelenlere saygı gösterilmesi emredilmektedir.²⁰⁴ Hacdaki simge (şeâir) ve yasaklara (hurumât) gösterilmesi gereken saygı, bir müminin vazifesi olarak Allah’a gösterilen saygıyı ifade eder.²⁰⁵

Allah’ın koyduğu ölçülere (شعائر الله) hürmet gösterme emri, müşrik Araplarla savaşların devam ettiği bir zamana denk gelmektedir. Bu yüzden yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için putperest bile olsalar, hac amacıyla yola çıktıkları için Beytullah’a giden müşriklere dokunulmaması emredilmektedir.²⁰⁶ Konumuzla ilgili ilâhî vahyin nüzûl sebebi hakkında tefsir kaynaklarında özetle şöyle bir mesele anlatılmaktadır: Hutam b. Dab’a el-Bekrî adında bir zat hırsızlık yoluyla aldığı develere kurbanlık görüntüsü vermek için gerdanlık takarak develeri Mekke’ye sürer. Müslümanlar ise peygamberimizden izin talep ederek söz konusu kervanı yakalamak isterler. Bunun üzerine yanlış algı ve yorumlara meydan vermemek için Müslümanların hac işaret ve sembollerine hürmet göstermeleri emredildi.²⁰⁷

Kur’an’da Müslümanların müşriklere karşı intikam duygularından sakınmaları emredilmektedir.²⁰⁸ Geçmişte yapılan eziyetler ve yaşatılan sürgün hayatı, muhtemelen bazı Müslümanları intikam hırsına sevk etmiştir. Yukarıdaki uyarının Müslümanların Mekke’ye sahip oldukları ve hassas bir dönem olan ilk zamanlarda yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre şeâire

¹⁹⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 456; Kahtânî, *Menâsiku'l-Hac ve'l-'Umre*, 44-45.

²⁰⁰ M. Sait Özervarlı, “Şiâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/123.

²⁰¹ el-Bakara 2/158; el-Mâide 5/2; el-Hac 22/32, 36.

²⁰² Hac ibadetindeki sembolik anlamlar için bk. Enver Polatoğlu, “Haccın Hikmet Boyutu ve Sembolik Yapısı”, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022), 120-146.

²⁰³ Kurbanlık olduğunun bilinmesi için boynuna gerdanlık takılan hayvanlara kılade denilmiş olup, çoğulu kalâid (قلائد) şeklindedir.

²⁰⁴ el-Mâide 5/2.

²⁰⁵ Sülün, “Haccın Kavramsal Çerçevesi”, 279.

²⁰⁶ Mevdûdî, *Teşhîmü'l-Kur'ân*, 1/449.

²⁰⁷ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'aqli's-selîm*, 3/4.

²⁰⁸ Bk. el-Mâide 5/2.

hürmeti emreden âyetin Mekke'nin fethinden sonra indiğini kabul etmek doğru bir yaklaşımdır. Nitekim Muhammed Esed (ö. 1992) âyetin hicrî 10. yılda indiğini ve genel bir muhteva taşıdığını ifade etmiştir.²⁰⁹ Konuyla ilgili âyetin devamında iyilik ve takva hususunda yardımlaşmada bulunulması emredilmiş, günah ve düşmanlık konusunda ise dayanışmadan kaçınılması istenmiştir. Böylece adalet ve emniyet ilkeleri çerçevesinde yeryüzünün en iyi toplumunu inşa etmek hedeflenmiştir. Hac ibadetinin bu önemli prensipler bağlamında ele alınması, esas ulvi gayeyi oluşturmaktadır. Bu durumda şeaîr kavramı sadece somut ibadetleri değil, inanç ve ahlâk ilkelerini, hatta Kâbe'ye karşı dış müdahaleler için alınacak tedbirleri de içine alan geniş bir manayı ifade etmektedir.

2.11. Müşriklerin Mescid-i Harâm'a Yaklaştırılmamalarını Emreden Âyet

Mekke fethinin gerçekleştiği, Kâbe ve çevresindeki putların temizlendiği ve Müslümanların bütünüyle Mekke'de hâkimiyet kurmak suretiyle dinin esaslarını tebliğ edip en güçlü zamanlarına ulaştıkları dönemde, müşriklere karşı bütün zamanlarda geçerli olacak yeni tedbirler alınmıştır. Tevbe Sûresindeki;²¹⁰ “*Ey İman edenler! Biliniz ki Allah'a ortak koşanlar pislîğe batmışlardır. Artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar.*”²¹¹ meâlindeki ilâhî emir ile putperestlerin “neces” (pis) olarak ifade edilmeleri, Allah'a iman etmemekten kaynaklanan manevî, ruhî ve zihnî bir kirlilik sebebiyledir.²¹² Bu aşamadan sonra Müslümanların kutsal hac mekânlarında müşriklere müsamaha göstermeleri, putperestliğe açık kapı bırakmak anlamına gelmektedir.²¹³ Bu bakımdan Mekke'nin fethiyle beraber ilk dönemlerde yanlış algıların önüne geçmek için çok dikkatli adımlar atılması sağlanmış, İslâm'ın gönüllerde yer edinmesiyle beraber sonraki aşamaya geçilmiş ve tevhid inancının bir gereği olarak putperestler Mescid-i Harâm'dan uzaklaştırılmışlardır.

SONUÇ

Hac ibadeti dünya hayatı ile âhiret hayatı arasında önemli bir köprü vazifesi görmekte ve kişiye çok önemli sorumluluklar yüklemektedir. Kur'an'da gerek doğrudan ve gerek dolaylı olarak hac ibadetinin yapılışından, Kâbe, haram aylar, hac vakti, ihram yasakları, kurban, hac ile diğer konu ve mekânlardan bahseden yaklaşık yetmiş kadar âyet-i kerime bulunmaktadır. Hac konusundaki âyetlerin en çok yer aldığı sûreler ise Bakara, Mâide ve Hac sûreleridir. Bu konuda Mekke döneminde inen

²⁰⁹ Esed, *Kur'an Mesajı*, 1/183.

²¹⁰ Süyûtî'ye göre Tevbe Sûresinin son inen sûre olduğu hakkında bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 1/41.

²¹¹ et-Tevbe 9/28.

²¹² Sülün, “Haccın Kavramsal Çerçevesi”, 277.

²¹³ Heyet, *Kur'an Yolu*, 2/749.

âyetlerde daha çok zaman ve mekân vurgusu ön plana çıkarılmış, Hz. İbrahim'in haccı hikâye edilerek ibadetin evrenselliğine dikkat çekilmiş, bu süreçte tedrici bir usul takip edilerek söz konusu ibadetin Müslüman bireylerin zihin dünyalarında yer edinmesi sağlanmıştır. Hz. İbrâhim'in insanlığa öğrettiği hac, Hz. Peygamber'e kadar devam etmiştir. Özellikle hac kavramının Kur'an'da marife olarak gelmesi, onun bilinen ve pratikte uygulanan bir ibadet olduğuna işaret etmektedir. Ancak putperestlik ve kabilecilik anlayışlarının neticesinde müşrikler tarafından hac ibadetine bazı müdahaleler yapılmış ve şirk unsurlarına yer verilmiştir. Kur'an'ın inmeye başlamasıyla beraber süreç içerisinde bu olumsuz unsurlar ve müşriklerden kalma ritüeller tek tek ortadan kaldırılarak hac ibadeti yeniden sahih yapısına dönüştürülmüştür.

Haccın esas kurumsal yapısı Hz. Peygamber'in Medine döneminde gerçekleşmiştir. Medenî sürelerde on yıl gibi bir süreç boyunca daha çok haccın ruhuna ve ahkâmına dikkat çeken âyetler inmiştir. Konuyla ilgili âyetlerin peyderpey inmesinin neticesinde Müslümanlar zihinsel ve stratejik bir olgunlaşma süreci yaşamışlardır. Bu dönemde ilk olarak kiblenin değişimine dair âyetlerin nüzûlü gerçekleşmiş ve Kâbe'nin hedeflenen yön olarak tayin edilmesi sağlanmıştır. Kur'an'ın inmesiyle beraber bilinçli bir topluma dönüşen Müslümanların Safâ-Merve'deki putlar sebebiyle tereddüt düşmeden tevhid anlayışıyla sa'y yapmalarında bir sakınca olmadığı bildirilmiştir. Hac ve umreden engellenmiş olmanın getirdiği yeni sorumluluklara dikkat çekilmiş ve eksik kalmış hac ile umrenin tekrar nasıl tamamlanacağı ruhsatlar bağlamında izah edilmiştir. Umre ibadeti fiili olarak yapılmakla beraber henüz hac farz kılınmamış ancak Müslümanlar muhtemel risklere karşı uyarılarak ibadetin çerçevesi daha belirgin hale getirilmiş, Câhiliye toplumunun yanlışları ifade edilerek Mescid-i Harâm'ın şanına uygun davranılması emredilmiştir. Hicri 9. yılda haccın farz olduğunu bildiren Âl-i İmrân Sûresinin 97. âyeti ile beraber Müslümanlar tarafından hacca hazırlık yapılmıştır. Hac aylarını haber veren âyet-i kerîme ile haccın zamanı açık bir şekilde beyan edilmiş, aynı âyette haccın ruhuna zarar veren hususlara dikkat çekilerek ihramlı kişinin her türlü olumsuz söz ve davranıştan sakınması emredilmiş, gerçek bir kişilik inşa etmesinin önemi vurgulanmıştır. Bu yılda ilk olarak Hz. Ebû Bekir az sayıda kişinin başında hac emiri olarak görevlendirilmiş, alt yapı ve bilgilendirmenin sağlanmasıyla beraber Hz. Muhammed (s.a.s.) sonraki yıl büyük bir kalabalık halinde Vedâ Haccı'nı gerçekleştirmiştir. İhram yasaklarıyla ilgili belirleyici müeyyideler Hz. Peygamber ile olan bu yolculuk sürecinde inmiş, son adımda ise belli esaslar çerçevesinde Kâbe'nin saygınlığını korumaya yönelik süreklilik arz eden tedbirler alınmıştır.

KAYNAKÇA

Akpınar, Ali. “Kur’an Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamamı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler”. *Marife Dergisi* 3/1 (2003).

Akpınar, Ali. “Cahiliye Dönemi Haccından İbrâhîmî Hacca Dönüş”. *Bütün Yönleriyle Hac*, ed. Murat Sülün. İstanbul: Ensar Neşriyat 2015.

Bâzergan, Mehdi. *Kur’an’ın Nüzûl Süreci*. çev. Yasin Demirkıran – Melâ Muhammed Feyzullah. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.

Bezzâvî, Kâdî Nasîrüddin Abdullah b. Ömer. *Envârü’l-tenzîl ve esrârü’l-te’vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1418.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi’u’s-şâhih*. nşr. Mustafa Dîb el-Buğa. 6 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1987.

Cerrahoğlu, İsmail. “Kur’ân-ı Kerîm’de Hac”. *DİB Aylık Dergi* 9 (1970), 102-103, 361-371.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Sadık Kamhâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru İhyai’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1403.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd el-Fârâbî. *es-Sihâh tâcü’l-luğa ve sıhâhu’l-arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru’l-İlm, 1987.

Cürcânî, Muhammed Şerif. *Kitâbü’l-Ta’rifât*. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1983.

Derzeve, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrü’l-hadîş*. Kahire: Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-‘Arabî, 1383.

Ebüs-suûd, Muhammed b. Muhammed. *İrşâdü’l-‘aqli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kur’ân’il-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.

Esed, Muhammed. *Kur’an Mesajı*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.

Ezrakî, Ebû’l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed. *Ahbâru Mekke*. thk. Rüşdi Salih. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Endülüs, ts.

Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk. *Ahbâru Mekke fî kadîmi’d-dehr ve hadîsih*. thk. Abdulmelik Abdullâh Dehîş. 6 Cilt. b.y.: Dâru’l-Hadr, 1414.

Gözeler, Esra. *Kur’an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur’an’a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Reblü’l-evvel-4 Reblü’l-evvel Arası)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2009.

Güç, Ahmet. “Kible”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/364-365. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. Ankara: 2003.

Hamidullah, Muhammed. “Hudeybiye Antlaşması”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/297-299. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Heyet. Hayrettin Karaman vd. *Kur'an Yolu*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2006.

Işık, Emin. "Hac Süresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/420-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Işık, Emin. "Bakara Süresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/526-529. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

İbnü'l-'Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 1422.

İbnü'l-Feres, Ebû Muhammed Abdulmun'im el-Endelüsî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Tâhâ b. Ali vd. 3 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2006.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebevîyye*. 2 Cilt. b.y.: Turasu'l-İslâm, ts.

İbnü'l-Kelbî, Hişâm b. Muhammed. *Kitâbü'l-Esnâm*. thk. Ahmet Zeki Paşa. Kahire: Dâru'l-Kütubi'l-Mısıriyye, 2000.

İbn Kesîr, İmaduddîn Ebi'l-Fidâ İsmâil ed-Dımeşkî. *Tefsîrü'l-Kur'ân'il-'azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419.

İbn Manzûr, Muhammed. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrût: Dâr sâdr, 1414.

İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalîm el-Harrânî. *Menâsiku'l-Hacc*. thk. Enes b. Adil el-Yetâmâ. Kuveyt: Dâru Rekâiz li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2018.

İsfahânî, Râğîb Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan ed-Dâvî. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1412.

Kahtânî, Saîd b. Ali. *Menâsiku'l-Hac ve'l-'Umre fî'l-İslâm fî davi'l-kitâb ve's-sünne*. el-Kasb: Merkezi'd-Da'va ve'l-İrşâd, 2010.

Kummî, Ebû'l-Hasan Ali b. İbrâhim. *Tefsîrü'l-Kummî*. 3 Cilt. b.y.: Müessesetü'l-İmâmi'l-Mühtedî, 1435.

Kur'ân Yolu. <https://kuran.diyaret.gov.tr>

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısıriyye, 1964.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri - Bozkurt, Nebî. "Mescid-i Harâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/273-277. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud. *Te'vilâtü ehli's-sünne*. thk. Mecdi Baslum. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.

Mâverîdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. thk. Seyyid ibn Abdülmaksûd b. Abdurrahîm. 6. Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubil-İlmiyye, ts.

Medenî, Burhânüddin İbrâhim b. Ferhûn. *İrşâdü's-sâlik ilâ ef'âli'l-menâsik*. thk. Muhammed b. Hâdî. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Abîkân, 2002.

Mevdûdî, Ebü'l-Alâ. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Heyet. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccac. *el-Câmi'u's-şâhih*. nşr. Muhammed Fuad Abdulbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi Turâsî'l-'Arabî, ts.

Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kelim et-Tayyib, 1998.

Oral, Rıfat. *Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı)*. Ankara: DİB Yayınları, 2011.

Önkâl, Ahmet. "Hazrec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Özaydın, Abdulkерim. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/386-400. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Özerverli, M. Sait. "Şîâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/123-124. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Özsoy, Ömer - Güler, İlhamî. *Konularına Göre Kur'ân*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2014.

Polatoğlu, Enver. "Haccın Hikmet Boyutu ve Sembolik Yapısı". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022), 120-146. <https://doi.org/10.54958/iad.1193153>

Râzî, Fahreddin. *et-Tefsîrü'l-kebîr (Mefâtihu'l-ğayb)*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ-i Turâsî'l-'Arabî, 1420.

Reşit Rıza, Muhammed. *Tefsîrü'l-menâr*: 12 Cilt. b.y.: el Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1990.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*: 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1998.

Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: DİB Yayınları, 2004.

Saylan, İbrahim. "Hacc-ı Ekber Günü Hakkında Şârihlerin Yaklaşımları". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Temmuz 2022), 567-601.

Seyyid Kutub. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*. çev. M. Emin Saraç vd. İstanbul: Madve Yayınları, ts.

Sülün, Murat. "Kur'ân'da Haccın Kavramsal Çerçevesi". *Bütün Yönleriyle Hac*. ed. Murat Sülün. 253-282. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Süyûtî, Celâleddin Abdirrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. 4 Cilt. Mısır: el-Heyetül-Mısıriyye, 1974.

Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr*: 6 Cilt. b.y.: Dâru İbn Kesîr, 1414.

Şeker, Dursun Ali. "Müzdelife". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. 32/239-240.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 14 Cilt. b.y.: Dâru'l Hicr, 2001.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. 11 Cilt. Beyrût: Dâru't-Turas, 1387.

Tahâvî, Ebû Câ'fer Ahmed b. Muhammed. *Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Sadettin Ünal. 2 Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Tirmizî, Muhammed b. Îsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.

Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed en-Nisâbüri. *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*. b.y.: Dâru'l-İslâh, 1992.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 1407.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû Fadl İbrâhim. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-M'arife, 1431.

Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa. *et-Tefsîrû'l-münîr fi'l-'akîdet-i ve's-şerîat-i ve'l-menhec*. 30 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1418.

